

«...Я НЕ МАЮ ДАРУ ВІНАЙТИ ЗАКОН МОГО КОХАННЯ...»

АНТОН МАКАРЕНКО. КОХАННЯ. ЖІНКИ

До 130-річчя з дня народження видатного українського педагога-експериментатора ХХ ст.

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

«У нашій сучасній розхитаній, озлобленій, знедоленій, зубожілій, безробітній Україні треба повернутися назад, не до бронзового й оспіваного його шанувальниками й недругами бездоганного й солодкавого образу А.С.Макаренка, а до земного й зрозумілого. Треба щонайменше перечитати глибокі й напроцуд приземлені твори, що містять певні рецепти того, як спробувати подолати не лише інфантилізм, невпевненість молоді в завтрашньому дні, браваду й «понти», принесені холодними вітрами на заміну віковим традиціям і цінностям, а й бездоглядність і злочинність.»
(О. Абарінов. «Втомлене серце»)

«Любов – це найвеличніше почуття, яке творить неймовірне, яке творить нових людей, творить найвеличніші людські цінності» (А. Макаренко).

«Навчити любові, навчити впізнавати любов, навчити бути щасливим – це означає навчити поважати самого себе, навчити людській гідності» (А. Макаренко).

«Культура любовних переживань не можлива без гальм сформованих у дитинстві» (А. Макаренко).

«Антон закохувався постійно, як відважний гусар. Це була одна з найпарадоксальніших рис його характеру.

– У кого і чому ви закохуетесь, – змиваючись він запитував закоханих, – ви закохуетесь у представниць «прекрасної» половини лише тому, що вони мають довге волосся і щільні жирові прошарки під шкірою.

Він закохувався кожні 6 місяців, обов'язково вимагаючи взаємності. Ось маленький список його захоплень: Раїса Зеленіна (1903 рік), Наташа Найда (1903 рік), Поля Миронова (1904 рік), Катя Сосновська (1910 рік), Феня Нікітченко (1912 рік), Катя Костецька (1914 рік), Таня Коробова (1917 рік), Юлія Попова (1918 рік). Найобразливішим для Антона було те, що щойно колеги чи товариші помічали його нове захоплення, то відразу вони починали злословити на його адресу, кепкували з нього:

– Поглянь, Антон знову закохався, глянь на кого, носатий, око поклав!

Вважалосьчимось зрозумілим і визначеним, що непривабливий зовнішністю Антон не мав

права закохуватись», – пригадував у своїх «Спогадах» рідний брат Віталій Макаренко.

Проте юнак завжди перебував у стані закоханості, причому, як стверджував його брат Віталій, не бажав платонічних стосунків з дівчатами. Майже всі його романи тривали дуже недовго – найбільше півроку і, як правило, закінчувалися для нього невдачею.

Чорнії брови, карії очі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ой очі, очі, очі дівочі,
Де ж ви навчилися зводити людей?
Вас і немає, а ви мов тута,
Світите в душу, як дві зорі.
Чи в вас улита якась отрута,
Чи, може, справді ви знахарі?
Чорнії брови – стрічки шовкові,
Все б тільки вами я любувався,
Карії очі, очі дівочі,
Все б тільки я дивився на вас!
Чорнії брови, карії очі!
Страшно дивитись весь час на вас:
Не будеш спати ні вдень, ні вночі,
Все будеш думать, очі, про вас.
(Українська народна пісня)

Ось ці карії очі захопили серце такого зовнішньо неприбажливого підлітка, що мав звичку часто примружувати очі, від чого вони здавалися ще меншими і тьмяними, й з якого глузували, іронізували однолітки, особливо над його, як у Міфестофеля, завжди почервонілим носом. Писав, що він був призначений природою для семи хлопців, а дістався лише йому. Сусідські хлопчачки йому навіть дали прізвисько «Граф Антошка Підмітайло».

Наташа Найда. Вона була справжньою українкою: кароока 16 річна гімназистка, жартівливої вдачі, невисокого зросту, з чудовою фігурою, красуня. Вона жила недалеко від Крюкова. Батько її працював у залізничних майстернях. Його захоплення нею було таким, що він прагнув бути завжди поруч з нею, тому часто бував у неї вдома. Почуття його охопили настільки сильно, що він, прагнучи постійного спілкування, почав вести сентиментальний щоденник, в якому докладно оповідав про свої почуття, надії, мрії. Але стосунки з нею обірвалися, навіть не розпочавшись. Одного разу, коли він прийшов до неї і не застав

вдома, вирішив пошукати її у саду і випадково побачив Наташу в обіймах якогось молодого офіцера. Іншого вибору, як повернутись у свої «пенати», у нього не полишилось. Дарма, що Антон був у неї репетитором з російської мови, вона вийшла заміж за іншого. Тепло цього юнацького захоплення ще довго зігрівало його серце. У подальші роки спільного вчителювання у Крюківському залізничному училищі вони полишались добрими друзями.

Це було одне з перших без взаємності його юнацьких захоплень.

У 16 років А. Макаренко став слухачем однорічних педагогічних курсів при Кременчуцькому міському училищі, що мали на меті підготовку викладачів початкової школи. «...прийшов у педагогіку випадково, без усякого покликання. Батько мій маляр. Він сказав мені: будеш учителем. Заперечувати не доводилось. І я став учителем» – згадував згодом Антон Семенович.

У 17 років його серце знову охоплює полум'я кохання. У дитинстві, коли сусідні хлопчачки часто знущалися з нього, підсміювались, улаштовували різні каверзи: підведуть до замаскованої ями, у яку він упаде, чи причеплять за спину або до ноги якусь погань: цурку, каструлю, дохлу кішку, то лише 15-річна донька господарів будинку, в якому квартирувала його родина, постійно його жаліла, підтримувала. Її звали Поліна.

Поліна Мирнонова. Антон, отримавши диплом і посаду вчителя, вирішує одружитися з нею. Про своє рішення повідомив батькові. Останній не схвалив його, вважаючи, що час одружуватись його синові ще прийшов. Проти цього шлюбу були й батьки дівчини. Але Антон рішуче заявляв, що «вони кохають один одного» і навіть погрожував самогубством. У справу втрутились й колеги по училищу, у тому числі й священник Дмитрій Григорович, викладач Закону Божого. «Подумайте, Тося, вам лишень 17, ви ще зустрінете не одну красиву дівчину чи чарівну жінку і завжди зможете зробити свій вибір, – пробував заспокоїти і закликати до розсудливості молодого мирянина-самогубцю священник Дмитрій. – А щодо самогубства. Це зовсім нерозумно і по-дитячому. Я розумію ваш стан – вам болісно, що ви не можете виконати обіцяного, але час усе розставить на свої місця. Усе перемелеться – й буде борошно. Ви розчаровані, ви втратили віру у високу місію людини на Землі, її прагнення до абсолютної досконалості. Завітайте до нас у гості. Матінка Ліза з радістю вас зустрине... вона жінка й зможе вас втішити».

Антон, здавалось, поступово заспокоївся. Проте його поведінка різко змінюється. Тяжко переживши трагедію свого кохання, розчарувавшись у світлості людської душі, він починає зневажати сімейними цінностями, загальноприйнятими правилами поведінки. Він став заперечувати важливість інституту шлюбу, сім'ї в цілому.

«Він стає відлюдькуватим, зосередженим тільки на власних думках, іноді навіть сумним і мовчазним, – згадував брат Віталій. – Це стало його звичайним станом. Його моральним кредо стало, що Бога немає. Вірити казкам про першорядність гріха, про царство Боже, про воскресіння мертвих і безсмертя душі можуть лише малі діти. Життя немає сенсу. Воно абсурдне і жорстокосерде. Любити можна лише конкретну людину, але людство в цілому – може любити тільки натовп, людське стадо, що заслуговує лише презирство. Ніяка любов до ближнього не має виправдання і жодного сенсу. Народжувати дітей – злочинно... Це уділ лише селян і міщан, т.б. тієї частини людства, яка, у силу свого злиденного становища, не має можливостей забезпечити їм гідного майбутнього. Якщо дітонародження втрачає сенс, то і шлюб втрачає своє суспільне значення. Тому чоловік і жінка можуть спільно жити, не оформлюючи так званий «юридично оформлений шлюб», доки вони кохають один одного. Якщо кохання минає, як і все у цьому світі, то вони можуть припинити свої стосунки без принизливих процедур розірвання шлюбу у судовому порядку...». Якось у запалі він кидає, що «ніколи не одружиться і не буде прагнути мати дітей». Але тоді мало хто надав серйозної ваги цим словам, як і ніхто не надав йому народної мудрості: «Бог карає норовливих виконанням їхніх бажань».

Виник конфлікт як з оточенням, так відчуження і з сім'єю, особливо з батьком.

Новий спокій душі, відраду він знаходить – у пристрасті, яка охопила його ество. Такого повороту подій не чекав ніхто. Маленьке провінційне містечко Крюків досить швидко заповнили чутки, і не без підстав, що молодий вчитель втішився з дружиною того, хто прагнув повернути юнака на шлях істини, хто сам порадив звернутись за підтримкою до своєї дружини. Так душевні бесіди з дружиною священника Д. Григоровича переросли у щось більше – у кохання, яке тривало 20 років.

Єлизавета Григорович. Вона на 8 років старша за молодого Антона Макаренка. Познайомився він з нею у 17-річному віці. Не відзначалася красою, мала чоловічий характер, але для романтика Антона це не було вадою. Дізнавшись про зв'язок попаді з сином, батько Антона вимагав від нього узаконити стосунки. Однак це було неможливо, бо священникам у царській Росії, у ті часи забороняли розлучатися. Кілька місяців до Великодня 1909 р. Антон не спілкувався з батьком, не ночував удома. «Сталось так, що про ці стосунки довідалась спочатку мама, а потім і батько. Одного разу – це було недільного дня, батько був вихідний, я ж – готував уроки – батько заявив, що хоче поговорити з Антоном. Вони усамітнилися у сусідній кімнаті... і коли вони стали розмовляти досить голосно, я став мимовільним свідком їхньої розмови. Батько категорично ви-

магав терміново або щоб Антон припинив свої стосунки з дружиною священика, або уклав з нею офіційний шлюб, у відповідь Антон з погляду норм закону заперечував таку можливість.

– Ти маєш цілком усвідомлювати, що це підриває авторитет нашої родини в очах суспільства.

– На превеликий жаль, але нічого не можемо вдіяти.

– У такому випадку, ти маєш полишити нашу родину. Я не хочу, щоб у місті вважали, що я підтримую твою аморальну поведінку, а нашу родину – такою, що зневажає суспільними, моральними і релігійними нормами.

Це трапилось взимку 1908–1909 рр. Антон зібрав особисті речі (письмовий стіл, книги) і став квартирувати у батька подружки своєї коханої – у священика, але уже у відставці. Але це відлучення від родини не було довготривалим – тривало декілька місяців: до Великодня. У цей день, коли ми сіли до святкового обіду, усі були засмучені, а мама – заплакала, тому через деякий час батько, нічого не з'ясовуючи, нісля тривалої мовчанки наказав мені:

– Вітя, сходи до Антона й запроси його до святкового столу, розговіюватися з нами.

Я знайшов його самотнім у холодній кімнаті. Він спав. Я розбудив його і передав батькові слова. Він радо зустрів батькове прощення і вже досить швидко ми усміхнею і радісні сиділи за святковим столом. Батько дозволив Антону повернутися до дому. А незабаром, кохана Антона Єлизавета Федорівна покинула свого чоловіка-священика і вступила на дворічні жіночі курси у Києві, маючи за мету здобути вчительський фах. У період літніх та Різдвяних канікул Антон їздив до неї у Київ, їхній зв'язок тривав. Що давали ці стосунки Антонові? Я припускаю, що відчуття повного щастя Антон не мав. Антон з його естетичним смаком, чуттям прекрасного, умінням захоплюватися і цінувати жіночу красу, розумів, що поруч з ним досить некрасива, недалеко, з досить виразними чоловічими рисами обличчям, яке покривають прищі, з чоловічим характером, дріб'язкова і по-попівські жадна жінка, яка від нього була старша на 8 років... 1911 р. він переходить на роботу у Долинську. Це було схоже на його втечу від цих стосунків.» (В. Макаренко «Мій брат Антон Семенович. Спогади»).

Коли Ліза виїхала до Києва, де два роки вчила на жіночих курсах, Макаренко двічі на рік до неї приїжджав. Незважаючи на відсутність у неї жіночності, грубі риси обличчя, дріб'язковість і скупість, Антон у всьому підпорядковувався їй. Тетяна Михайлівна (мати Антона) згадувала: між сином і Лізою існували дуже добрі, ніжні стосунки. Перебуваючи у Крюкові, щодня надсилав їй ніжні листи на дорогому папері, у конвертах «люкс», з позначкою «Я. С.» («Ясному Сонечку»). Щоб листи доходили до Лізи швидше, носив їх на станцію до поштового вагона. Після навчання в Києві Ліза переїхала до Полтави, де жила по

вул. Пушкіна разом із сестрами Костецькими – Вірою й Катєю.

Конфлікт із батьком, що виник у зв'язку з цим Антоновим захопленням, став тією перешкодою у спілкуванні, яку вони не змогли ніколи подолати, аж до самої смерті батька. Їхнє спілкування перестало бути теплим і постійним. Коли ж траплялось, то батько, звертаючись до сина, вже не називав його по-родинному «Тосея», а – «Антон».

Після роботи у Крюківському двокласному залізничному початковому училищі 23-річний Антон Макаренко з 1 вересня 1911 р. переведений вихователем у гуртожиток школярів на станції Долинська. Там йому сподобалась 17-річна **Феня Нікітченко** – вродлива гімназистка з Єлисаветграда (сучасний Кропивницький), за якою зітхали тамтешні юнкери. Великі чорні очі, довга коса, чарівна усмішка, не дивно, що через кілька років Антон мрійливо говорив брату: «Миле дитя! Яким я був закоханий у неї!» У 1912 р. Антон просив її руки у батьків Фені, проте дістав рішучу відмову.

Катерина Костецька. 1910 р. Антон закохався у неї. Однак Катя, сміючись, говорила йому: «Але ж Тося! Хіба вам можна одружуватися! Мені потрібен справжній чоловік, а ви – одне тільки непорозуміння.» До альбома Каті він написав власноруч складений вірш:

Голубим туманом из-за сереньких туч,
Улыбнулись вы в небе, как сон золотой,
Отчего же призыв ваш так слаб, не могуч,
Отчего встали призраки жизни былой.
Отчего в ясном море бездонных очей
Светит грустная дума бессонных ночей?

Леденит настоящее ветром с дождем,

А грядущая жизнь смотрит пасмурным днем?

Хоч якими наївними, недосвідченими в житті були Віра і Катя Костецькі, скільки не сидів терпляче біля ніг Каті Антон, проте симпатії так і не дочекався. Ще й жартувала, щоб дивився він не в її, а в інші очі, тобто Лізи Григорович.

Ліза Григорович, стосунки з якою Антон Семенович не поривав, сердилась і ревнувала, однак він мало звертав на це уваги, бо тривалою вірністю не відзначався. Брат Віталій згадував: «Єлизавета Федорівна сприймала таку ситуацію, як жарт, крізь пальці, як чергове Антонове захоплення, яке не матиме серйозних наслідків. Можливо її душу й рвали ревності, але ніколи вона цього не показувала».

А. Макаренко не запам'ятовував імен своїх коханок, тому називав усіх однаково – «сонечко» (чи то «божа корівка», чи світило?).

Страждав Антон за **Катєю Сосновською**, а вона вийшла заміж за офіцера-артилериста В. Крилова. У 1920 р. стала вдовою, вийшла удруге заміж, але, звичайно, не за Макаренка.

У 1916 р. Антона Семеновича закликали до царської армії. Стривожена його призовом, Єлизавета Федорівна знайшла у госпіталі Кременчука

його брата Віталія і заявила йому: треба негайно рятувати Тосю, бо низький культурний рівень казарми йому органічно чужий, від розпуки він може накласти на себе руки. Коли на подвір'ї військової частини в Києві вони побачили Антона в недоладно одягнутій формі, стало ясно, що служба в армії справді не є його фахом. Макаренко від радості кинув на землю казанки з борщем і кашею, привітав їх. Близько півроку був він на дійсній військовій службі, поки в березні 1917 р. А. С. Макаренко не зняли з військового обліку. Певно, допоміг у цьому Віталій, і Антон прибув до Полтави, де жив у Лізи Григорович. Антон Семенович повернувся в Полтавський учительський інститут, закінчивши його першим по успішності студентом, і був нагороджений золотою медаллю. Тема диплома – «Криза сучасної педагогіки».

Після закінчення Полтавського учительського інституту А. С. Макаренко їде до Крюкова, де жила його овдовіла мати. Крюків привертав Антона Семеновича ще й тим, що тут починалася його педагогічна робота. У 1917–1919 рр. був завідувачем залізничної школи при Крюковських вагонних майстерень. У 1919 р. переїхав до Полтави. Чоловік Єлизавети Федорівни Д. Григорович після революції виїхав за кордон, однак Антон Семенович так і не оформив офіційний шлюб із колишньою попадею. Зате увічнив її в своїй книжці – Григорович стала прототипом виховательки колонії Катерини Григорівни.

Незабаром Антон Семенович отримує нове призначення: він стає директором 10-ї полтавської трудової школи. А з вересня 1920 року його призначили завідувачем Полтавської колонії для правопорушників. Єлизавета Федорівна працювала там разом з Антоном Семеновичем, була завідувачем навчальної частини. Вона була доброю до чоловіка, а він, як правило, впертий і рішучий, в її присутності ставав лагідним і спокійним. «Я так до кінця й не зміг збагнути їхніх стосунків, швидше вони нагадували стосунки двох друзів, ніж коханців. Але мене вражала одна обставина, в її присутності Антон, завжди рішучий і вимогливий, ставав поступливим і м'яким, як лагідне телятко, що «дві цицьке ссе», – згадуватиме згодом брат Віталій про цей 20-річний союз двох одиноких сердець.

О краю мій, о ріки голубі,

Ви омиваєте Лаури очі,

Їх блиск перебираючи собі.

Прекрасні ви в своєму непороччі!

А там підводні скелі серед ночі

Як не любов, то що це бути може?

А як любов, то що таке вона?

Горять в мого закохання журбі.

(Ф. Петрарка. Сонет 132.)

Ольга Ракович. Народилася Ольга в с. Лозовій четвертою дитиною в сім'ї вчителя співів церковно-приходської школи і місцевої гімназії.

У 1913 р. привезена батьками до Полтави, де 6 років навчалася в жіночих гімназіях – спочатку в приватній гімназії В. П. Ахшарумової, а з 1916 по 1919 – у гімназії В. А. Морозовської, закінчити яку завадив вир Української революції. Потому свою освіту доповнила одним курсом 1-ї соціально-економічної школи м. Полтави (1920–1921). Трудову діяльність розпочала 1920 р. на посаді бібліотекаря 7-ї трудової школи м. Полтави.

1919 р. Антон Семенович знайомиться з рахівником продовольчого відділу Полтавського губернаторства Ольгою Петрівною Ракович, яка стала «кришталем його душі». У первісному варіанті роману «Педагогічна поема» Ольга була однією з героїнь. Про це свідчить «Перелік прототипів героїв і образів «Педагогічної поеми», в якому під № 156 записано: «(Ольга Петрівна) Наталія Суботіна: рухлива, мила, як миле дитя: «Не морочте мені голови». Дія розпочинається у Куряжі. Але 69 персонажів до твору не увійшли. З-поміж них і Ольга Петрівна.

У лютому 1923 р. Антон Семенович запрошує рахівника губернського відділу народів Ольгу Ракович на роботу в колонію агентом для доручень та інструктором з керівництва колоністами в місті. Ольга жила в місті і вела фінансові справи колонії. І Макаренко щоденно надсилав їй різні листи, поштарем яких був колоніст Семен Калабалін.

Ерудована, тендітна, красуня-жартівниця. Не закохатись у неї було неможливо. І її начальник закохується, як юнак. Так, розпочався епістолярний роман «Петрарки і Лаури ХХ ст...». У її особистому архіві зберіглося 14 листів і одна записка А. Макаренка до неї. Листів було значно більше, але 22 вересня 1924 року вона повернула їх Антону Семеновичу.

«Ольга Петрівна, – пише в книзі Кармія Ширяєва «Кристалл его души...», – брала найактивнішу участь у роботі самодіяльного театру, організованого колоністами, інсценуючи разом з Антоном Семеновичем різні казки. Одного разу Антон Семенович запискою попередив Ольгу: «Через три будемо інсценувати казку. Ви – Царівна, я – Чахлик Невмирущий. Коли Іван-царевич вас викраде, Чахлик Невмирущий покінчить життя самогубством – застелившись із нагану. Хоча це певний модернізм, але має бути цікаво й весело». Антон Семенович щоразу використовував свої ролі, щоб зробити зізнання Ользі у своїх почуттях до неї. Пройдуть роки, у лютому 1930 р. один із учасників цих постановок С. Калабалін у листі до Ольги Петрівни напише: «Мы, колонисты тех давних дней, страшно злились на вас (ради бога, не сердитесь на меня за это, что я вычитываю из прошлого, то что уже перевязано розовыми и траурными ленточками)... Я помню, мне иногда хотелось подойти к вам и сказать: «А вас Антон Семенович очень любит». Антон Семенович был наш, и нам хотелось, чтобы он по-

любил только ту женщину, которая и нам была бы по душе». Але про свої почуття він зважувався не тільки говорити, маскуючись під герої п'єс, а й у листах до Ольги: «Как бьется Ваше сердечко? Правда, что у Вас ежедневно бывает Голтвянский? Правда? Может быть, он и есть тот самый, который лучше всех? Интересно. А все-таки я Вас люблю». (Письмо от 20 октября 1920 года.) / «Писать стихи, гореть и любить, безнадежно молиться и делать глупости предоставим другим. Правда? (Письмо без даты). / «Нет, солнышко, в том-то и дело, что неправда. Неправда, неправда!» (Письмо без даты). / «Я чувствую сейчас в себе огромные силы, но я уже хорошо знаю, что эти силы слишком глубоко во мне скрыты. Вы не можете их увидеть. Это силы мысли и философского синтеза. Если Вы их увидите, Вы отравитесь ими навсегда. Вам не нужно их показывать. А то, что Вам нужно и что Вам поэтому нравится, того у меня нет: ни беззаботного смеха, ни остроумия без претензий, ни ясной силы жизни: живи, пока живется. Ах, не хочется с Вами расставаться». (Письмо без даты) / «Сейчас я или пришел в себя, или окончательно обалдел. И не знаю, что делаю, что-то такое, что должен сделать Человек, или что-то недостойное Человека. Но все равно. Я зато хорошо понимаю только одно. Это одно: я не могу отказать от Вас. Пожалуйста, не пугайтесь. Я самым идеальным образом уважаю Вашу свободу. Как бы Вы не поступили, Вы всегда будете прекрасны и всегда правы. Я искренне буду преклоняться перед любым Вашим решением. Я готов быть Вашим шафером и держать венец над Вашей головкой. Я представляю себе: как трудно Вам понять, что у меня в душе. Я, без всякого сомнения, какой-то урод. Это совершенно серьезно. Почему я сейчас не только не ощущаю своего унижения, но напротив? Я выше всех, недостижимо выше. Вы можете позавидовать моей гордости. Когда я утром встретился с Вами, для самого себя неожиданно захватила меня волна радости. Радости оттого, что у нас разрыв, оттого, что Вы спокойны, оттого, что я в одиночестве могу любить и нет до этого никому никакого дела, оттого, что я могу отделить от себя мои страдания и рассматривать их, как нечто постороннее, как в микроскоп. Вы мне вручили пакет с моими письмами. Ах, да, письма... Это показалось мне пустяком. Можно было вдоволь посмеяться над всей этой историей с письмами. Не было компаньона. Конечно, и не могло быть. Я не ожидал от себя, что я могу быть таким дураком. Письма можно перевязать веревочкой, вернуть. Больше ничего веревочкой не перевяжешь. Письма мне понравились. Если у Вас есть вкус, Вам, вероятно, приятно было получать такие письма. В них много есть кое-чего. Вы никогда не щадили меня. И это выходило у Вас прекрасно. Даже Ваше последнее:

– Вы мне не нравитесь.

Странно все-таки: отчего я Вам не нравлюсь? Я Вам писал такие изящные письма! Все дело, видите ли, в чем: никто не имеет права отнять Вас у меня. Даже Вы. Абсолютно никакого права. Вы – это, прежде всего, образ в моей душе, а потом уже Вы. А любить Вас, поклоняться Вам, всегда видеть Вас перед собой – моя воля. Я Вам не нравлюсь? Господи, какой дурак пытался внушить мне, что это для меня важно? Не нравлюсь? Ну так что? Какое вообще это имеет отношение к нашему разговору? Что Вы, собственно, хотите сказать? Ну, что Вы мне можете сделать? Отнять у меня Солнышко вы все равно не способны. А добровольно я его не отдам». (Письмо от 23 сентября 1924 года.) / «Я теперь боюсь лишнюю минуту побыть с Вами, боюсь того критического момента, когда Вас начинают раздражать моя морда, мои слова, моя любовь, и когда я, заметив Ваше раздражение, уже не понимаю, что делаю. Но я боюсь и другого – того, что Вы уйдете от меня. Этого я боюсь больше всего на свете. В то же время я знаю, что чем больше я буду торчать перед Вами, тем Вы скорее уйдете. Такова жизнь. «Но чем одно из них нежнее. / В борьбе неравной двух сердец, / Тем неизменной и вернее, / Любя, страдая, тяжело млея, / Оно изноет наконец». Это Тютчев, не сердитесь. Вообще не сердитесь, дорогая». (Письмо от 3 октября 1924 года..) / «Дорогая Ольга Петровна! Ваше письмо меня и страшно обрадовало, и поразило, и страшно огорчило. Читаю его несколько раз и своим глазам не верю – неужели это Вы, Солнышко, пишете. Подумайте – я Вас четыре года не видел и не получил, конечно, от Вас ни одной строчки. Вы остались в моей памяти только прелестной улыбочивой царевной, которая так радостно и непринужденно посмеялась над моим искренним и очень глубоким чувством к Вам. Все эти четыре года я с мучительной обидой вспоминал «нашу» историю, которая, собственно говоря, не была Вашей историей. Я не могу ни о Вас говорить, ни с Вами говорить иначе, как о любимой. Не хочу ни себя, ни Вас обманывать – в моей жизни Вы были чрезвычайно значительны» (Письмо от 24 марта 1930 года.).

Отримуючи ж відповіді на свої листи з такими полум'яними зізнаннями, він очікував на щось подібне, але їхній зміст завжди був сувороділовим. Історія їхнім взаємин припинилась у травні 1926 р., відразу ж після переїзду колонії ім. М. Горького з-під Полтави до Куряжу, що біля Харкова. Ольга Ракович лишилась у Полтаві, працюючи у різних полтавських освітніх закладах (2-ге Дитяче містечко м. Полтави, Полтавський агроном-кооперативний технікум, Полтавський сільськогосподарський політехнікум, реорганізований у Полтавський сільськогосподарський інститут) отримала посаду секретаря заочного відділення і референта навчальної частини в Полтавському державному педагогічному

інституті (лютий 1932). У 1940 вийшла заміж за викладача математики інституту – В. В. Петренка. При евакуації інституту залишилася в Полтаві через вагітність, під час окупації втратила дитину, працювала бухгалтером в Будинку-управління і Полтавському райфінвідділі. За тиждень після звільнення Полтави від нацистських військ (01.10.1943) знову прийнята секретарем навчальної частини до Полтавського педінституту, активно працювала на його відбудові. Після війни отримала звістку про зникнення безвісти чоловіка у 1943. З листопада 1955 і до виходу на пенсію (26.06.1972) обіймала посаду інспектора навчальної частини. Була обрана до Жовтневої районної у м. Полтаві ради депутатів трудящих (1957), нагороджена медаллю «За гідну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (1945). В останні дні життя А. С. Макаренка намагалася встановити з ним листування, привітавши з нагородженням орденом «Трудового Червоного прапора», отримала відповідь педагога наступного дня після його смерті (02.04.1939). Брала активну участь у роботі інститутського макаренкознавчого гуртка, часто виступала зі спогадами про видатного педагога перед громадськістю міста, на сторінках газет, підтримувала зв'язок з колишніми вихованцями А. С. Макаренка, дослідниками та поціновувачами його спадщини з усього СРСР. За поданням інституту нагороджена медаллю А. С. Макаренка (1966). Померла 15 червня 1980.

За день до смерті А. Макаренка Ольга отримує останній лист від нього: «Дорогая Ольга Петровна! Действительно, один раз в пятилетку судьба балует меня таким значительным подарком, как Ваше письмо. Только Вы – хитрая по-прежнему: в письме Вы ничего не пишете – одни комплименты и пожелания, да несколько сентенций, по форме стариковских, а по содержанию просто хитрых и немножко насмешливых. Как я живу на новом поприще? Трудно это сравнить с прошлым. Но сейчас уже не бывает у меня таких счастливых минут, помните? Ехали мы в Полтаву на нашем замечательном фазтоне. Почему-то Вы ночевали в колонии. Ехали мы утром. Вы сидели на главном сиденье рядом со Стефанией Потаповной, я против Вас, и мы смеялись всю дорогу. Я не помню, о чем мы говорили тогда, но я хорошо помню, что это был самый счастливый момент в моей жизни. В общем, Вы смущались и дерзили мне, но Вам страшно хотелось хохотать, а Стефания Потаповна завидовала Вашей красоте и молодости и обижалась. В моей теперешней жизни никакого счастья нет. Но я уже не хочу счастья давно и отношусь к счастью принципиально отрицательно. Я очень много работаю, много боюсь и часто лезу на рожон, у меня много врагов, а друзья... друзья готовы выпить со мной рюмку водки и посудачить. Поэтому я всегда ощущаю себя на какой-то боевой позиции и готов к драке,

но это уже больше привычка, чем стремление. В руках у меня нет такого дела, которое я готов защищать до последней капли крови. Пишу. Сейчас развел повесть о любви – длинную повесть, в которой хочется сказать многое и многое вспомнить, поэтому сейчас я еще чаще вспоминаю о Вас. **В моей жизни Вы – самое глубокое и самое чистое воспоминание.** Отвечайте, очень прошу... очень...» (28 марта 1939 года).

І коли 2 квітня 1939 р. по радіо передали, що помер автор «Педагогічної поеми», вона не повірила: він же просив її написати відповідь... Так закінчилося це кохання без кохання.

Перед «катастрофою 1927 року», так назве 40-річний Макаренко рік, коли він закохався у Галину Салько, яка й стане його офіційною дружиною, він знову закохується.

Оксана Іваненко. Народилася Оксана Дмитрівна 13 квітня 1906 року в Полтаві – провінційному на той час, але багатому на літературно-мистецькі традиції місті. Тут жив і працював засновник нової української літератури І. П. Котляревський, будиночок якого приваблював численних відвідувачів. Недалеко від Іваненків мешкав популярний в Росії письменник В. Г. Короленко – автор «Сліпого музиканта», герої якого ніби вийшли з таємничого монастиря, що на горі... Хвилювала дівчинку й романтична історія рідного міста. Тут відбулась знаменита Полтавська битва, яку Оксана не раз собі уявляла, стоячи на Шведській могилі. Вихованням Оксанки опікувалися мати та бабуся. У їхньому домі бабуся вела репетиторство з німецької та французької, мама – з інших предметів. Оксана разом зі своїм братом Дмитром радо сиділи на цих уроках. Чи варто дивуватися, що в чотири роки дівчинка могла читати, незабаром – писати, а першу свою казку написала у шість років? Казка була вміщена в домашньому рукописному журналі «Гриб», який дівчинка сама й «редагувала». Рано вона навчилася редагувати часописи, адже батько випускав «Колокольник» – газету для дітей. Пізніше її дитячі повісті з'являлися в рукописному журналі, який виходив у гімназії. У родині Іваненків панував культ художнього слова. Мала Оксана страшенно любила слухати і переповідати казки, була активним учасником літературних ігор, аматорських вистав. Вдома часто читали вголос твори М. Гоголя, О. Грибоедова, Т. Шевченка, Г. Х. Андерсена, обговорювали новини літературного життя, переглядали журнали. Батько Оксани працював редактором газети, мати – вчителькою. Майже все прочитане одразу перетворювалося на гру. А ігри були велелюдні, бо дітей у домі завжди було багато. Своїх двоє – Оксана і старший на два роки брат Дмитро, двоюрідні брати і сестри, які постійно жили в Іваненків, та ще діти, якими опікувалася мати – вчителька притулку для сиріт. Будинок, двір, сад – скрізь дитячий галас. І батько,

який втратив надію на спокій, просив лише не заважати, коли він працює. Улітку дітей вабила річка Ворскла, таємничий монастир на горі, тінистий сад, а взимку малеча влаштувала дитячі «університети». Брат Дмитро виступав у них «професором». Малеча читала, писала твори. А Оксана, коли підросла, палко мріяла бути вчителькою. У 12 років сама уже давала уроки. Отак і розвивався у дівчинки потяг до літератури й педагогіки. У 15 років Оксанка вступила до Полтавського інституту народної освіти. Бажання поглиблювати знання привели її у 1923 році, у 19 років, до Харкова. Вона продовжує навчатися на факультеті соціального виховання Харківського інституту народної освіти, відвідує літературні вечори, знайомиться з Н. Забілою, П. Усенком, О. Копиленком, І. Сенченком. Наталія Забіла стала найближчою подругою всього життя. Дівчата мали спільне для мовчання: Наталія була з аристократичної родини, а дід Оксани колись купив собі особисте дворянство, яке надавалося дружині та дітям жіночої статі; так стала дівчиною дворянкою. Відомо, як у ці часи ненавиділи дворян, українських письменників та ще й жінок. То були складні роки після жовтневого перевороту. Дитяча безпритульність, бездоглядність набрали розмірів народного лиха. Організовувалися дитячі будинки. І Оксана почала працювати вихователькою у одному з них. Вдень – робота в дитячому будинку, ввечері – лекції в інституті. Можна сказати, що у ті роки розцвів літературний хист майбутньої письменниці. Це був час, коли серйозні радянські поети, письменники обговорювали тему шкідливості казок для дітей. Іваненко обстоювала необхідність народних, літературних казок, стала засновницею сучасної української літературної природознавчої казки. В пресі часто на цю тему виступає Максим Горький. Під час навчання в Харківському інституті народної освіти на факультеті соціального виховання Оксана Іваненко прочитала рецензію на повість Л. Сейфулліної «Правопорушники». І вмить згадала про доброго знайомого своєї матері Антона Макаренка, який завідував на той час колонією для неповнолітніх правопорушників під Полтавою. Влітку 1924 року негайно вирішила їхати туди на практику, а після закінчення в 1926 році інституту поїхала туди на роботу, прихопивши ще кількох одиокурсників. Оксана стала прообразом Оксани Варської, поетеси та педагога з роману «Педагогічна поема» А. С. Макаренка. Колонія відіграла в житті Оксани Дмитрівни надзвичайну роль. Оксана Іваненко у колонії змогла застосувати і набуті знання з педагогіки, і досвід попередньої роботи в дитбудинку. Тут остаточно утвердилася її громадянська позиція, тут остаточно визначилася її життєва мета — працювати для дітей. Робота з безпритульними дітьми, з неповнолітніми правопорушниками вимагала не лише знання педа-

гогічних прийомів і незгасної енергії, а й тонкої душевності, щирої любові до дітей. Саме така любов і спонукала Оксану Іваненко вдосконалювати свої знання з дитячої психології, глибше пізнати природу дитячих уподобань і захоплень, процеси становлення характеру. Вона вступає до аспірантури Науково-дослідного інституту педагогіки і пише дисертацію, сама назва якої вказувала на вірність покликання: «Дитяча літературна творчість».

Енергійну, ініціативну молоду вчительку не міг не виділити А. С. Макаренко. І знову 36-річний Антон Макаренко закохується. Цей роман також був коротким і без відповіді.

Євгенія Мухіна. У 1924 р. Антон Макаренко познайомився з 26-річною Євгенією Олександрівною Мухіною, яка займалася вихованням дітей, добре знала англійську мову. Жили вони тоді в студентському гуртожитку.

Марія Кіндратівна Бокова шукала прихильності, кохання Антона Семеновича, однак даремно.

У 1925–1926 рр. А. Макаренко повністю розчарувався в Єлизаветі Федорівні: «У неї полізли назовні атавізми старої попівської родини – жадібність, скупість і дрібязковість. Вона завела з десяток кішок, і у всіх кімнатах стояв сморід». Отже, Антон і Ліза після більш як десяти років співжиття остаточно припинили свої стосунки.

Наталія Балицька. 1926 р. А. Макаренко знайомиться з сестрою всесильного керівника ОДПУ Всеволода Балицького – Наталією Балицькою.

Вс. Балицький був одним із найавторитетніших нарковів НКВС у СРСР: це його ім'ям за життя було названо найбільший у республіці новий київський стадіон «Динамо», радгосп у Харківській області та комуну для неповнолітніх у Прилуках.

Знайомство Антона Семеновича з Наталією Балицькою, яка після 8 років навчання у гімназії, вже два роки як навчалась у Харківському інституті народної освіти, припало на період переїзду колонії ім. М. Горького з-під Полтави до Куряжа біля Харкова. Наталія була головою шефського комітету трудової комуні, що існувала до «її завоювання колоністами – горьковцями». Як свідчать сучасники тих подій, Антон Семенович відразу ж закохався у досить красиву студентку педінституту. Навіть деякі джерела стверджують, що мав намір одружитися. Але її брат, якого М. Скрипник назве «Червоною гільйотиною України» за організацію масштабних репресій та голодомору 1932–1933 рр., Вс. Балицький, з'ясувавши усі факти особистої біографії педагога, його зв'язки з братом – «емігрантом-білогвардійцем», перешкодить цим намірам. Саме за рекомендацією Наталії Вс. Балицький вирішив залучити А. С. Макаренка, який на той час користувався підтримкою М. Горького, досить авторитетного і шанованого письменника вищим радянсько-компартиїним керівництвом і

особисто Й. Сталіним, до створення комуни імені Ф. Е. Дзержинського, якою опікувалось НКВС УСРР. Ідея дитячої установи під опікою НКВС як пам'ятник першому очільнику ВНК Ф. Дзержинському, належала В. Балицькому і він не раз обговорював її з Макаренком. «Від Балицького я знав, що з самого початку ідею комуни було обговорено з Макаренко», – занотує у своїх спогадах тодішній перший секретар ЦК ЛКСМУ О. Мильчаков. Ось, яку характеристику він подав Вс. Балицькому: «Одна з найяскравіших особистей... людина широких обдарувань і різнобічної освіти... він упродовж свого життя захоплювався ідеєю про позитивну роль ВНК, органів внутрішніх справ і державної безпеки у справі рятувати дитячі душі, у створенні ефективної педагогічної системи». Між А. Макаренком і Вс. Балицьким («Аполоном») склались досить близькі товариські стосунки. Вони неодноразово зустрічались як у Харкові, так і в Києві, як у справах службових, так і в неофіційній обстановці. Сучасники відмічають, що їх об'єднувала певна симпатія один до одного: не тільки чекіст високо цінував педагогічні експерименти позапартійного педагога а і педагог-експериментатор досить шанобливо ставився до свого начальника. «Зі слів Балицького, – засвідчує О. Мильчаков, – ще 1925 р. він захоплюється особистістю Макаренка. З цього часу користується, як порадами, так і консультаціями Антона Семеновича. Між ними склались досить приязні товариські й довірливі стосунки однодумців, для яких службові ранги не мали жодного значення. У компанії В. Балицький завжди звертається до Антона Семеновича як до метра, підкреслюючи свою повагу до його авторитетної думки. Упродовж майже десяти років педагогічного експериментаторства саме підтримка Антона Семеновича, незважаючи на гостру критику досить впливових більшовицьких діячів – Н. Крупської та М. Скрипника, з боку очільника НКВСУ відіграє неабияку роль у його долі. І цю роль, на догоду певній кон'юктурі часу, не варто применшувати чи замовчувати або навіть і перекручувати.

І хоча Антон Семенович ледь не одружився з Наталією Балицькою і, можливо, вона й ображалася, але саме Наталя 1935 р. фактично врятувала його від арешту, умовивши перейти на роботу до НКВС у Києві.

О нашей встрече – что там говорить!
Я ждал ее как ждут стихийных бедствий
И мы с тобою сразу стали жить
Не опасаясь пагубных последствий...
.. А вот сейчас я к встрече не готов,
Боюсь тебя, боюсь ночей интимных,
Как жители японских городов
Боятся повторенья Хиросимы... (Вл. Высоцкий)

Галина Салько. Навесні 1927 р. у житті Антона Семеновича трапилася та зустріч, яка назав-

жди й кардинально змінить його життя. Ця жінка перевернула його світ, вона у наступні роки стане його зіркою, що вказуватиме шлях. Вона стане його музою, другом, соратником, помічницею, критиком і прихильником його літературного таланту. Він стане автором таких божевільних рядків, адресованих їй: «Рідна, я цілую носочки Ваших черевичків... Для Вас я ладен вчинити навіть підлоту, навіть украсти... Я ніби гість у колонії, бо думаю про Вас, це моя таємниця, вона дорожча, ніж сім років створення колонії».

Він покохав її у один із найскладніших років свого життя. Конфлікт з «педагогічним Олімпом», змушене звільнення з колонії. Так, у листі від 3 жовтня 1928 р. він зізнався їй: «...Я думаю о том, как по неожиданному, какому-то новому закону в моей жизни случились две огромные вещи: я полюбил Вас и я потерял колонию Горького. Об этих двух вещах я думаю очень много и напряженно. Мне хочется, чтобы моя жизнь продолжала вертеться вокруг новой таинственной оси, как она вертится вот уже второй год. Ничего подобного в моей жизни никогда не было. Дело тут не в том, что я потерпел неудачу или удачу. Удачи и неудачи в моей жизни и раньше бывали, но они были логичны, были связаны стальными тяжами со всеми имеющимися законами жизни и, особенно, с моими собственными законами и привычками. Я привык стоять на твердой позиции твердого человека, знающего себе цену, и цену своему делу, и цену каждой шавке, которая на это дело лаает... Мне казалось, что в моей жизни заключена самая веселая, самая умная, самая общественно ценная философия настоящего человека. Сколько годов создавалась эта моя история? Я уже успел приблизиться к старости, я был глубоко убежден, что нашел самую совершенную форму внутренней свободы и внутренней силы, силы при этом совершенно неуязвимой во всем великолепии своего спокойствия. А вот пришел 27 год, и все в какие-нибудь две недели полетело прахом...» (Ты научила меня плакать...).

І ось життя дарує щось більше і важливіше, значиміше. Йому було 39, їй – 34. Антон Семенович покохав цю жінку глибоко і пристрасно. Так можна кохати тільки раз.

Галина Стахіївна Рогаль-Левицька народилася 1892 р. у Кам'янець-Подільському, там закінчила гімназію (у ній навчалась з майбутнім відомим більшовиком В. П. Затонським). Походила зі збіднілої польської шляхти. У 19-річному віці вийшла заміж за Михайла Васильовича Салька, 1914 р. народила сина Левка. Після закінчення гімназії навчалася на курсах з дошкільного виховання Київського комерційного вишу. У грудні 1917 р. стала членом РКП(б), працювала в органах армійського постачання, завідувачем бібліотек, у політвідділі штабу 12-ї армії у місті Новозибків. Жінка сильної волі та енергії. У 1920-х роках розлучилася з

М. Сальком, далі її діяльність пов'язана з педагогікою. Кілька років жила з Іваном Опанасовичем Соколянським (1889–1960) – спеціалістом з дефектології, педагогіки сліноглухонімих (сам був повністю глухий на ліве вухо). Коли пізніше Галина Стахіївна стала цивільною дружиною Макаренка, ревності довго гризли Антона Семеновича, хоча ніяких інтимних стосунків у неї з Соколянським після 1927 р. не було. Своїм друзям вона розповідала, що Макаренко «ревновал меня... самым животным образом, хотя он меня любил больше всех и никого так высоко не ценил, как меня». У щоденнику Соколянського – аналогічна фраза про тваринну ревність Антона Семеновича. Івана Опанасовича буде заарештовано в 1933 та 1937 роках, але він вижив, і в 1950-х роках Галина Стахіївна намагалася залучити його до пропаганди педагогічних досягнень А. С. Макаренка.

У 1920-х роках Галина Салько працювала в губернському відділі народної освіти Харківщини, завідувала дитячим будинком ім. Т. Шевченка у Гійвці на 30 сиріт. Була чарівною, красивою, тому, коли навесні 1927 р. Антон Семенович розмовляв з нею як головою Харківської обласної комісії у справах неповнолітніх правопорушників, у нього не зникала думка, яким чином він так довго жив без її сліпучої краси. Згідно із запропонованим ним проектом було створено Управління дитячими колоніями Харківщини, яке формально очолила Салько, а її заступником став А. Макаренко.

Якщо раніше для Макаренка «ясним сонечком» були Ліза Григорович та Ольга Ракович, то тепер їх замінила Галя – «ясний місяць». Історія їхнього листування – це справжня «поема любові і ревності». Він ледь не щодня писав їй довгелезні листи, у мороз, хуртовину чи сльоту за кілька кілометрів носив їх, щоб відправити якнайшвидше «До запитання». Навіть неясно, як він знаходив час для керівництва колонією у ці щасливі і тривожні для нього роки. Кохання так його захопило, що 1 березня 1928 р. він у листі до неї назвав педагогіку «шарлатанством».

У липні 1927 р. Галина Стахіївна подарувала Антону Семеновичу свою світліну (1914 р.). Він оформив її у рамку, а на звороті зробив такий підпис: «Бывает так с человеком: живет, живет на свете человек и так привыкает к земной жизни, что впереди уже ничего не видит, кроме Земли. И вдруг он находит... месяц. Вот такой, как «на обороте сего». Месяц, со спокойным удивлением вззирающий и на Человека и на Землю. Ясному месяцу посылает человек новый привет, совсем не такой, какие бывают на Земле. А. Макаренко. 5/7 1927». (Ця світлина завжди стояла на його письмовому столі). Не минуло і п'яти днів, як закоханий Антон Семенович пише лист – гімн Коханню: «Сейчас 11 часов. Я прогнал последнего охотника использовать мои педагогичес-

кие таланты, и одинокий вступаю в храм моей тайны. В храме жертвенник, на котором я хочу расплатать весь мир. Да, именно весь мир. Если Вы читали ученые книги, Вы должны знать, что мир очень удобно вмещается в каждом отдельном сознании. Будьте добры, не думайте, что такой мир – очень мало. Мой мир в несколько мириад раз больше вселенной Фламариона и, кроме того, в нем отсутствуют многие ненужные вещи фламарионовского мира, как то: африканский материк, звезда Сириус или альфа Большого пса, всякие горы и горообразования, камни и грунты. Ледовитый океан и многое другое. И зато в моем мире есть множество таких предметов, которые ни один астроном не поймает и не изменит при помощи самых лучших своих трубок и стеклышек... Я еще знаю, что мне не дано изобретать закон моей любви, что я во власти ее стихии и что я должен покориться. И я знаю, что сумею благоговейно нести крест своего чувства, что я сумею торжественно истлеть и исчезнуть со всеми своими талантами и принципами, что я сумею бережно похоронить в вечности свою личность и свою любовь. Может быть, для этого нужно говорить и говорить, а может быть, забиться в угол и молчать, а может быть, разогнавшись, расшибиться о каменную стенку Соцвоса, а может быть, просто жить. «Все благо». Но что я **непременно обязан делать – это благодарить Вас за то, что Вы живете на свете, и за то, что Вы не прошли мимо случайности – меня.** За то, что Вы украсили мою жизнь смятением и величием, покорностью и взлетом. За то, что позволили мне взойти на гору и посмотреть на мир. Мир оказался прекрасным». Наступного дня (11 липня) він продовжує свою щиросердну й палаючо-полум'яну сповідь: «Опять вечер, и опять я остаюсь в одиночестве перед жизнью и любовью, двумя страшными вещами, которых обыкновенно боятся люди. Это прекрасно, что есть на свете чего бояться, но когда человек не просто боится, а раньше еще должен найти и определить свой страх, тогда хуже. В моей каторжной жизни любовь, как городничий, вошла в переполненный храм, и в храме стало жарко и тесно. Я не знаю, кого жалеть, публику или городничего, и я не знаю, чего бояться. Оканчивается дело тем, что я просто боюсь Вас, для моей мужчинской души это легче и доступнее... Я очень гордый человек, и я боюсь быть клоуном в Ваших глазах. Я боюсь развлекать Вас, потому что для этого есть много довольно дешевых игрушек... Я хочу в любви сохранить все величие и чистоту мысли, все непередаваемое изящество точной машины ума, всю пышную силу волевого движения, всю красоту человеческой личности...». через два дні він знову робить зізнання, яким прагне розкрити свій внутрішній світ перед Коханою: «Каждое слово, сказанное сейчас или написанное, кажется мне кошачеством, но

молчать и смотреть в черную глубину одиночества невыносимо. Каждое мгновение сегодня – одиночество. Я, как ребенок, чувствую себя обиженным, потому что Вас нет рядом, потому что не слышу Вас и не вижу Ваших глаз. Великая милость судьбы так неожиданна, так непривычна для моей мысли, что сейчас я не умею еще ощущать свое счастье. Я ощущаю только его неожиданность. Я стою перед созданным мною в семилетнем напряжении моим миром, как перед ненужной игрушкой. Здесь столько своего, что нет сил отбросить ее, но она вдруг сломана, и для меня не нужно уже ее поправить. Сегодня я не узнаю себя в колонии. У меня нет простоты и искренности рабочего движения — я хожу посреди ребят со своей тайной, и я понимаю, что она дороже для меня, чем они, чем все то, что я строил в течение семи лет. Я как гость в колонии. Я всегда был реалистом. И сейчас я трезво сознаю, что мой колонийский период нужно окончить, потому что я выкован кем-то наново. Мне нужно перестроить свою жизнь так, чтобы я не чувствовал себя изменником самому себе...»

У цих листах-сповідах закоханих, як 20-річний юнак, зрілий 40-річний муж Антон Семенович не тільки говорить про свої почуття, але й дякує долі за таке неочікуване щастя – кохати і бути коханим. Саме це кохання переконає Антона Семеновича, а він почне переконувати усіх інших, що особистість необхідно виховувати лише щасливою, що щастя (відповідальність за своє й чуже щастя) є в руках кожної людини.

Саме Галина Стахіївна ввела Антона Семеновича до кола своїх знайомих – провідних компартійних і радянських державних діячів. У першій половині 1930-х рр. у тодішній столиці УСРР м. Харкові по Технологічному провулку (тепер вул. М. Фрунзе), буд. № 12, розташовувався особняк з восьми кімнат, в яких проживала «житлова комуна». У кімнатах мешкали різні люди, склад яких постійно мінявся. Тут мешкали П. Постишев, М. Скрипник, Г. Петровський та інші високопосадовці. Серед них була й учителька – комунарка Г. С. Салько. Три з цих кімнат займала родина давнього приятеля і земляка – наркома Робітничо-селянської інспекції В. Затонського (5 осіб). Майбутня дружина А. С. Макаренка й познайомила наркома з педагогом-експериментатором. Це знайомство матиме неабияке значення у подальшій долі Антона Семеновича. Дослідник біографії В. П. Затонського В. А. Морозов стверджує, що «Макаренка-педагога, вихователя безпритульних дітей Володимир Петрович високо цинив і поважав давно. І тому дуже зрадив, коли Галина Стахіївна ввела його в дім Затонських як свого чоловіка... Макаренко став частим гостем...». «Затонські були чи не перніми читачами його «Педагогічної поеми», що народжувалась саме в ті роки. Макаренко приходив, розкладав на столі ще навіть непередруковані сторінки

майбутнього роману і починав читати. А потім чекав, що скаже Володимир Петрович, радився з ним щодо «складних місць» і окремих образів, з однаковою вдячністю сприймав і похвалу, і критику. І Володимир Петрович радився з Макаренком. Думки і погляди цього видатного педагога цікавили його і як наркома освіти, і як батька, що виховував власних дітей. І нерідко траплялося, що принципи Макаренка щодо поводження з дітьми перемагали власні переконання Володимира Петровича». За однією з легенд, яке не підтверджується документально, а тому й ставиться сучасними макаренкознавцями під сумнів, що одного пізнього вечора Антону Семеновичу, дізнавшись про можливий арешт, зателефонував нарком освіти України Володимир Затонський і пошепки попередив: «Тікай – і то швидко!» «Ворог народу» зібрався за лічені хвилини й встиг на останній московський потяг». Сталося це на початку лютого 1937 р.

Коли їхні стосунки з Галею, десь з весни чи осені 1928 р., вже визначились остаточно, він періодично наполягав на офіційному оформленні їхнього шлюбу. Так, 31 жовтня 1928 р. писав Галі: «Я серьезно хочу просить Вас зарегистрировать наш брак, но и тогда мне будет очень трудно привыкнуть к тому, что всякая свинья будет считать своим правом о нашем браке разговаривать. Повторяю, то у меня маленький идиотизм, но я привык к нему и мне он нравится, и я хочу, чтобы он сделался и Вашим. Я не хочу обыкновенной семьи, я хочу, чтобы мы с Вами были только нашей тайной, я хочу купаться в той нашей симфонии, но без зрителей и друзей».

Сорокарічний Антон Макаренко не впізнавав себе: вперше в житті поцілував листа від жінки; 24 жовтня 1928 р. зізнався: «Я б любив дитину від тебе, мое Сонечко».

Галина Стахіївна часто хворіла. У неї були сухоти горла (три роки була на інвалідності), тому Управлінням дитячими колоніями Харківщини фактично керував Антон Семенович. Упродовж 1928–1933 років вона часто лікувалася у санаторіях Криму. Він захоплювався її мужністю у боротьбі з хворобою. У своїх листах до неї він захоплює писав: «Ведь Вы свалились в смертельной болезни, от которой всякий бы другой взвыл, как сумасшедший. Вы сказали недавно в письме, что Вы изящно болели. Это совершенно неточное выражение. Вы не болели, а Вы рассматривали свою болезнь, как что-то совершенно постороннее, Вы, как в сказке, сказали: «Нам нужно живой и мертвой воды». И как в сказке, никто из нас не задумался о диагнозе и прогнозе. Нужно достать живой воды, вот и вся задача. Задача тем более простая, что ни в каких аптеках живая вода не продается. Мы так верили в силу нашей любви и нашего духа, что мы даже не заметили этой нашей уверенности. Нет, это замечательно было, Солнышко. Это было совершенно неповторимо

«в мировом Масштабе». И так же, как Вы не заметили боль своей болезни, так же и я не заметил агонии колонии Горького, колонии, которая для меня была всем. Когда-нибудь мы с Вами не поверим, что можно было в течение полугода сдать свою колонию, а в то же время напряженно готовиться к приезду Горького, целоваться с ним на вокзале, реветь с ним в самом парадном эффекте, а на другой день сдать СВОЮ колонию и в тот же день быть ошельмованным всенародно газетчиком... и не заметить этого. Не заметить потому, что и здесь мы шли, взявшись за руки, и не видели ничего, кроме нашей любви. И что же сейчас осталось от меня прежнего? Ничего. Я был вчера в колонии и с ужасом увидел: как я мог здесь высидеть восемь лет, как я мог бесконечно безнадежно копаться в этой куче, пробегающей куче всякого народа... Но это я так думал в колонии Горького. А вот здесь, сейчас, во дворце коммуны, тоже для меня новой и неизвестно откуда взявшейся, я ни о чем не думаю. Я только ощущаю все то огромное новое, что меня ожидает... Я сейчас в любую минуту готов открыто сказать всем, что я Ваш муж...».

3 вересня 1928 року Антон Семенович Макаренко полишив посаду завідувача колонії ім. М. Горького, де пропрацював рівно 8 років, і очолив трудову комуну ім. Ф. Е. Дзержинського. Очоливши комуну ім. Ф. Е. Дзержинського, Макаренко продовжував працювати так само напружено, як і раніше, використовувати досвід, отриманий ним у період роботи в колонії. Тільки тепер у нього було набагато значиміше – це його кохання. Щонеділі їздив до Харкова з колонії ім. Ф. Дзержинського, повертався сяючим від гарячих ночей з Галею, а потім все допитувався у довжелезних листах, чому вона покохала його, такого негарного. Хоча стихія кохання, радісні сльози від близькості з Галею-Лисичкою, Сонечком, Місяцем дозволяли Макаренкові відчувати себе «поющею птицей», однак невпевненість, побоювання щодо справжнього почуття до нього Галі не залишали його майже до середини 1930-х років. По-справжньому поклоняючись їй, він щиро вважав себе не вартим її глибокого почуття. Причина добре відома: для цього він мав бути молодшим, значно привабливішим, високим і струнким. У своїх листах він надокучав їй вимогами не лукавити, а сказати правдиво, чи любить вона його. Запевняв, що нічого жахливого не побачив би у її визнанні звички до нього, а не кохання. А от якби дізнався, що Галя листується з ним, примушуючи себе, це б його убило. Невідомо, як поставилася Галина Стахівна до його душевного самоприниження: «Ведь Вы прекрасно знаете, что я всегда уверен, что меня любить нельзя, ... но моя мужская непривлекательность для меня не так дорога, как моя человеческая гордость..., что мне нужно больше всего, чтобы сохранить твою любовь?» Не втом-

лювався ревнувати, бо ніжно любив: шукав у її житті якихось таємниць, прихованих від нього. Якось побачив у неї лист від лікаря, а потім вона його сховала чи знищила, і цей факт породив у Макаренка якісь підозри. Кілька днів не одержував від Галі відповідей – нервував і малював собі неприємні картини її стосунків з кимось іншим.

1934 р. Київ став столицним містом. У когорті інших державних службовців переїзд із Харкова – першої столиці, до нової Антона Семеновича Макаренка, його цивільної дружини, Галини Стахівни Салько, прийомного сина Льва, дочки рідного брата, племінниці Олімпіади, минув непоміченим. За чотири місяці до призначення й переїзду до Києва Антон Семенович, який усе життя несерйозно ставився до свого здоров'я, переніс тяжкий інфаркт, після якого одужував три місяці. А. Макаренко залишив у Харкові роботу в комуні ім. Дзержинського, помінявши її на запропоновану досить високу посаду помічника начальника відділу трудових колоній у Народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР (НКВС). Своєю посадою А. Макаренко завдячував виходу в квітні 1935 року, з ініціативи одного з найбільш близьких соратників Й. Сталіна К. Ворошилова, постанови ЦВК і РНК СРСР «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх». Відтоді беруть свій початок підрозділи органів внутрішніх справ у справах неповнолітніх, запроваджується страта за скоєні злочини, починаючи з... 12-річного віку. У НКВС України негайно було створено величезний відділ, що оселився в приміщенні на вулиці Рейтарській, 37. Макаренкові, котрий став відомим завдяки виходу в Москві двох частин автобіографічного роману «Педагогічна поема» – про «перекування» неповнолітніх розбійників, злодіїв і шахраїв, високо оціненого «буревісником соцреалізму» Максимом Горьким, доручили займатися виховною роботою в десятку трудколоній, переданих Наркомату внутрішніх справ із ведення «освітян», які не впоралися з малолітньою шантрапою, а також у 30 приймальнях і трудкомунах НКВС.

4 вересня 1935 р. А. С. Макаренко і Галина Салько офіційно оформили свої стосунки. Антон Семенович, який не прагнув публічності, попросив працівника рагсу розписати їх вдома, на квартирі. Коли формальність було виконано, потім тут-таки й відсвяткували: «Абрау-Дюрсо» по 30 карбованців за пляшку із сусіднього гастроному на розі вулиць Леніна й Лисенка, рожева шинка з Бессарабки по 5 карбованців за кілограм, горіховий домашній струдель, спечений домпрацівницею. Галина Салько стала Галиною Макаренко.

Проте нова керівна посада не принесла очікуваної радості від новизни роботи. Усвідомлення того, що письменницька праця полишена, а стоси постанов, наказів, розпоряджень, листів та інших реляцій не дають можливості не те що відві-

дати родину на дачі в Дубечні, а навіть сходити в театр, який він так любив, не поліпшували настрою й не додавали душевної рівноваги. Його нормою стали 20 склянок густого, мов дьоготь, чаю й 120 цигарок на день. Він дедалі частіше відчував у своїй чекістській голові ненависний шум прибою й лякався ночі. Він повільно божевіль вів від чиновницького оточення, від усіх цих Оратовських, Брейслерів, Крауклісів, Пінкусів... «Я зробився бюрократором, – писав він своєму другу через якийсь час після отримання волошкових чекістських петлиць. – І з кожною годиною сповнююся дедалі більшою ненавистю до цієї спеціальності». Накочувалася хвиля репресій: заарештовано начальника відділу трудколоній «троцькіста» Ахматова, відбулися спішні кадрові заміни серед заступників наркома. «На гачку» опинився й наш герой. На нього написали донос, і вже було зазначено: «...Макаренко усунемо. Я анітрохи йому не вірю. Це ворог». Лише високе заступництво Вс. Балицького знову врятувало його від жорен Великого терору. Але Макаренко зламався... Він написав рапорт про звільнення; мотив був такий: «31 рік я завжди працював безпосередньо з дітьми, я не маю жодного досвіду роботи в адміністративному апараті, користь, яку приношу тут, абсолютно нікчемна. Після видання моєї книжки «Педагогічна поема» на мене лягло багато літературних зобов'язань, які я не в змозі виконати, перебуваючи на службі... Тому прошу вас клопотатися перед Наркомом про якнайшвидше звільнення мене з посади помнач ОТК». На початку 1937 року він поїхав до Москви.

Спільних дітей у подружжя не було. У родині виховувались її син Левко (1914–1957) та племінниця, донька брата Віталія (емігрував до Франції) Олімпіада (07.08.1920 – 22.07.1983). Можливо, цей факт, а можливо вічні закохуваності Антона знову дали про себе знати. Сивина у бороду, а біс у ребро, стверджує народна мудрість. Але, як там не було, його почуття до Галини охололи, про бурхливі роки, коли, тримаючись за руки, годинами гуляли над Коломаком, не бажаючи розставатися, вже не згадував. У вересні 1936 р. поїхав у Бровари керувати Андріївською трудовою колонією, за 10 днів не написав їй жодного рядка. Ображена Галина вилила своє незадоволення у листі до сина Лева: «Такой вы народ мужчины: первые годы по два письма в день пишете, а потом и одного за десять дней не напишете. Нехорошие мужчины, невоспитанные». А у листі від жовтня 1938 р. до 48-річної вчительки зі Сталіно Т. В. Турчанінової він вже писав: «Я женился в 40 лет, женился по дружбе и по благодарности».

Маргарита Барська. 1937 р. Москва. Після переїзду А. Макаренко займається в основному літературною діяльністю, публіцистикою, багато виступає перед читачами, педагогічним активом, багато пише. На сторінках газет і журналів друкуються його статті, присвячені питанням

виховання. По лєнінградському радію він виступає з циклом лекцій про виховання в сім'ї, і робить кілька доповідей для працівників освіти. Антон Семенович пише повість «Честь», яку деякі критики розглядали як свого роду розповідь про дитинство і юність самого автора. Щоправда, деякі риси своїх батьків Макаренко додав героям повісті – батькові й матері Теплодим. Але на цьому, та ще й на деяких приватних деталях автобіографічності повісті закінчується. Разом з дружиною Галиною Салько працює над «Книгою для батьків». Було задумано 4 томи, але написаним виявився один: перешкодила раптова смерть Макаренка. Книга має точного адресата – для батьків. Над «Книгою для батьків» А. Макаренко працював упродовж 1936–1937 рр., вона вперше була опублікована у № 7–10 журналу «Красная новь» за 1937 р.

Вони не могли не зустрітись. Дві творчі особистості. Самотні особистості, що перебували у постійному пошуку підтримки і розуміння. Дві самотності, що в цьому житті багато і багатьох втратили. Дві особистості, що збагнули дитячі душі.

Маргарита Барська (1903–1939 рр.) – легендарна піонер, жінка-режисер, автор унікального методу роботи з дітьми у кінематографі, передтеча неореалізму. Її фільми виявились занадто сміливими для свого часу, тому вона й стала заручницею й жертвою сталінської епохи. Вона народилася 19 червня 1903 року і виросла у Баку – багатонаціональному різного укладу місті, повітря якого було насичене запахом моря й нафти, пропалене соляним вітром. «Бакинський вітер» – так називаються її автобіографічні записки. Її мама, Марія Мойсеївна, полишивши у знак протесту свою ортодоксальну єврейську родину у Орші, у Білорусі, переїхала до досить заможної рідні у Баку, деякі з них навіть володіли каспійською пароплавною компанією, одружилася з поляком, народила трьох доньок-красунь і розлучилася зі своїм чоловіком, коли Марі виповнилось 6 років, Ганнусі – 3, Жені – рік. Вчинок батька настільки обурило Маргариту, що згодом, при одержанні паспорта, вона взяла собі інше по батькові. Марія Мойсеївна тримала майстерню «Лувр» з виготовлення капелюшків, які користувалася шаленою популярністю серед місцевих модниць. Не маючи фахової освіти, але маючи природний художній хист, мама Маргарити конструювала найрізноманітніші фасони жіночих капелюшків, жодна з яких не повторювалася. Модниці Баку знали, що коли на їх колінках у фаєтоні лежала коробка для капелюшків з написом «Лувр», то це було свідченням не лише достатку і шарму, а, що лише вона була власницею неповторного витвору. Дівчаток до Першої світової виховувала німецька бонна, згодом – французенка. Займаючись одночасно майстернею та крамницею для капелюшків, мама Маргарити здавала кімнати для квартирантів, в основно-

му – акторам, які з гастрольями бували у Баку. У дитячі роки найулюбленішою дитячою грою сестер була гра в театр. Мара, так у родині називали Маргариту, придумувала «багатосерійні» історії, які вони виконували щодня. Її акторський дебют відбувся у шість років. Відома російська акторка Віра Коміссаржевська, що гастролювала у Баку, обрала на роль доньки Нори, заявивши, що згодом з цієї дівчинки може вирости талановита «велика актриса». Маргарита вирізнялася серед сестер та однолітків норавливістю характеру, імпульсивністю та самостійністю при прийнятті рішень. Вона багато читала, подавала надії як піаністка і танцівниця. Досить рано вона стала привертати увагу чоловіків: у 16 до неї сватався один із перспективних наречених Баку. Але мама вважала, що жінка має у першу чергу стати самодостатньою та незалежною, отримати освіту, бажано юридичну, а потім вже – успішно вийти заміж. Але у доньки були свої плани – театр, Москва. Вона навіть запропонувала кандидату у чоловіки фіктивний шлюб, що сильно збентежило останнього. 1920 р. вона вступає у першу театральну студію в Азербайджані. Сцена вабила її. Було допущено 7 осіб, серед яких Мара виявилася єдиною, яка отримала запрошення відразу в три театри. У пересувному театрі «Червоний факел» (керівник Володимир Татищев), вона швидко стає провідною акторкою – травесті. Під час гастролей в Одесі її запрошують зніматись у кіно. В ефектну, невисокого зросту, з тонкою фігурою і короткою стрижкою рудувато-каштанового волосся, з великими виразними карими очима на рум'яному овалному обличчі Маргариту закохується на сорок років старший, але вже знаний актор і режисер Петро Іванович Чардинін, згодом вона стає його дружиною. «Як добре, що я прожила з ним шість років, незважаючи на все горе, яке було. Я все ж йому зобов'язана багато чим, в тому числі терпимістю до людей. Це один з кращих представників російської інтелігентної богеми. Старий могікан, що більше таких не буде. На шостому десятку підкорити таку колючу дівчину, якою була я, одружитися з нею (замучити до того, що вона втекла), взяти іншу дружину, ще молодшу, працювати все життя, жартувати, пити, роздавати гроші до копійки, зберігати постійну доброзичливість до людей, гнути руками підкови, створити російську кінематографію і перед смертю зітхнути, що... скільки ще гарних дівчат залишилося...», – занотує вона у своєму щоденнику. «Старий могікан» розкрив у повноті не тільки у ній талант акторки, а й заохотив до роботи монтажера, сценариста, режисера. На 11 картинах Чардиніна Маргарита Олександрівна була так званим «чорновим» режисером. За її пропозицією, коли у 1925 р. знімалися 2 серії «Тараса Шевченка», був знятий спеціальний варіант для дітей – про дитячі та юнацькі роки поета. І хоча повністю фільм до наших часів не

зберігся, частини, які збереглися, захоплюють своєю експресією, емоційністю, безпосередністю гри дітей, які взяли участь у зйомках. Тому цілком зрозумілим стає рішення Марини Барської присвятити себе дитячому кінематографу. 1929 р. вона полишає П. Чардиніна і переїздить у Москву, де, звернувши з «уторованого» акторського шляху, Маргарита Олександрівна, наполегливо долаючи всі перешкоди, що виникають, зняла перший дитячий звуковий фільм «Рвані черевички» (1933 р.), який приніс їй світову славу. Дія фільму відбувається в якійсь західній капіталістичній країні, хоча спочатку під цією країною малася на увазі Німеччина, тоді ще не гітлерівська, і навіть був запрошений «консультант з Німеччини» відомий політичний діяч Карл Радек. Саме ця обставина зіграє у найближчому майбутньому в долі Маргарити Олександрівни фатальну роль. У 1935 р. на дачі Максима Горького влаштували зустріч Ромену Роллану з кращими кінематографістами країни. Зустріч перетворилася на свого роду «бенефіс» Маргарити Барської. Відповідаючи на будь-яке питання, Ромен Роллан незмінно «згортав» до «Рваних черевичок». Ось, мовляв, які фільми варто знімати, які сценарії повинні бути, які фільми необхідно показувати за кордоном, це нове слово в кінематографії та інше. Горький сказав простіше: «Якщо б я роздавав ордени, то я б за цю картину орден дав. Я б їй (розсунув руки на півметра) такий орден дав, я б (зробив рух рукою, як би піднімаючи тяжкість) фунтів в п'ять ордена не пошкодував... А як це ви зробили, що у вас маленький хлопчик перед вітриною дає таку гаму емоцій, які доступні лише великому акторові?» Успіх картини «Рвані черевички» був неймовірним. Його прокат відбувся як у СРСР, так і за кордоном («Нью-Йорк таймс» пророкувала їй велике майбутнє), що дозволило М. Барській, яку офіційно йменують «провідним радянським режисером дитячого кіно», вирішити одне з головних завдань свого життя і творчості – організувати кіностудію дитячих фільмів «Союздитфільм». Та час стрімко змінюється. Країна Рад впадає у морок сталінських репресій, фантазмагорію судових процесів, шабаш мітингів, епідемію божевілья та самогубств. Маргарита Барська стає однією із її жертв. 1936 р. заарештовано і засуджено й страчено її близького друга політика і журналіста Карла Радека, який визнав свою провину «у шпіонажі та підготовці замаху на Й. Сталіна» на відкритих судових процесах. А Маргарита Барська на загальних зборах Союзу письменників відмовилась підписати за судження «проти ворогів народу», у тому числі й проти К. Радека. Вона просто встала, виступила на захист К. Радека й вийшла із зали. Після цього її неодноразово викликали на Луб'янку (будівля, в якому розташовувався НКВС), де вимагали дати покази на «ворога народу» К. Радека, але вона заявляла, що «як би Радек виявився во-

рогом народу, вона б його застрілила власноруч». К. Радека не розстріляють, він не загине від непосильної праці у каменярнях, за наказом Сталіна його уб'є співкамерник, колишній начальник обласного управління НКВС, вдаривши головою об підлогу камери. Їй цього не пробачили. Практично готову картину «Батько і син» забороняють, проти неї організують наклепницьку кампанію, цькують у пресі, піддають обструкції на зборах працівників, створеної нею ж кіностудії, звільняють з роботи, намагаються виселити з квартири – а відповідно з Москви. «У нормальні часи я прагнула бути частіше на самоті, а нині я почуваюсь як у скляній банці. Я бачу все навколо, поруч зі мною, зовсім поруч, але це прозора стінка».

У ці трагічні часи для талановитої жінки-режисера, коли вона вже втратила і Чардиніна, і Мількіна, і Радека, єдиною підтримкою стали ніжноромантичні стосунки з Антоном Семеновичем Макаренком. «Як би можна було скласти таку статистику: хто більш щасливий красиві чи некрасиві, то значну першість отримали б перші. Нехай пам'ятають, красиві, як правило, більш нещасливі у шлюбі, вони більш залежні і мають постійно контролювати свої дії. Нехай пам'ятають, що постійна увага до красивої жінки – це нецеремонне прагнення спілкування тих, з ким ти не бажаєш його. Нехай пам'ятають, що найбільш трагічні і страхітливі історії в житті, найбільші муки випадають на долю красивих жінок. Красивій жінці досить часто доводиться страждати від постійного приниження її гідності. Людина завжди повинна мати того, чие схвальне слово є для неї важливим і чия критика є необхідною і значимою. Це має бути постійне, якщо й не щоденне, спілкування» – вважається, що цей запис у щоденнику Маргарита зробила стосовно їхніх стосунків з Антоном Семеновичем Макаренком.

Маргарита Барська чи не однією з перших осягнула масштаб та унікальність педагогічного таланту Макаренка, якого після успіху «Педагогічної поеми» більше сприймали й цінували як письменника. Його навіть було призначено головою однієї із комісій при президії Союзу письменників СРСР – для допомоги письменникам різних регіонів. Визнаючи його літературний талант, вона вважала злочином, що його полишили можливостей педагогічної діяльності, бо лише те, що йому під силу, не під силу більш нікому.

Їхня зустріч, спілкування, дружба, кохання стали подією, яка змінила їхнє світосприйняття у ці суперечливо неоднозначні, багато в чому трагічні роки. У цей час вони обоє потребували такої дружби-кохання. «...хоча на фотографіях він – суровий аскет, але він був чоловіком і не помітити ніжно-чарівної жінки він просто не міг. Це було справжнє всеохоплююче взаємне почуття», – згадує Віра Адуєва. Ініціатива знайомства більш за все належала самій Маргариті. Вона неодноразово писала листи особистостям, якими захоплю-

валася – льотчиці Осипенко, письменнику Ільїну. І ось – Макаренко. Власне її перші листи до відомого педагога такі ж – захоплення неординарною особистістю: «Пробачте, що турбую Вас і своїм листом, можливо, порушую тишу Вашої праці. Але мені так хочеться переслати Вам дитячі нотатки, що так Вас зацікавили...!» / «Мій запас вдячності Вам зростає. Нині я прочитала вашу «Книгу для батьків»... Перечитала все і день, що пройшов, здався таким неймовірно прекрасним, насичений багатством думок і почуттів день». / «Я ніяк не можу стриматись, щоб не висловити своє захоплення не тільки Вашими книгами... Я в захопленні і від Вас самого... Ви настільки неймовірна людина. Це говорю Вам у тому сенсі, як це говорив Горький Станіславському. Прямо в очі таке можна говорити лише – коли між людьми вже досить багато переговорено й зрощено особисте. Але, коли я читаю Ваші книги, мені здається, що спілкуюсь з Вами особисто так ніби ми давні й добрі друзі».

Травень – червень 1938 року. Ялта. Він з сім'єю відпочиває. Вона також поруч. Він прагне їй допомогти: повернутись до справи її життя – кінематографу. Антон Семенович дарує Маргариті Олександрівні примірник «Педагогічної поеми» з присвятою: «Маргарита Олександрівна. Це частинка мого життя, далеко не найкраща. Поміркуйте, у такому разі, яким неймовірно незбагненим може бути щастя. А. Макаренко. 29/VI 38». А. Макаренко завершує продовження «Педагогічної поеми» – свій роман «Прапори на баштах», який дає читати Маргариті Олександрівні. «Написано останні шість аркушів «Прапори на баштах» і 27 травня відіслав рукопис для книжного і журнального варіантів у Москву... «Прапори на баштах» загалом є в цілому вдалим твором. Деякі розділи досить чудові взагалі, відчувається певний колорит. Тут рукопис сценарію читає М. О. Барська і схвалює». У цей же час на замовлення Одеської кіностудії він завершує ще один сценарій фільму, присвяченого підлітковій темі – «Сценарій на шкільну тему». У своєму листі від 8 червня 1938 р. до керівництва кіностудії він пише: «сценарій, зроблений по моєму новому роману московським режисером і сценаристом М. О. Барською, зрозуміло, що з моєю ж допомогою, на мій погляд, чудовий. Це справжня радянська іділія на матеріалі про юнацтво... я не уявляю, що фільм «Прапори на баштах» може зняти який-небудь інший режисер, тільки не т. Барська... тут справа у моєму бажанні працювати лише з т. Барською, з якою у мене найповніша гармонія і взаємопорозуміння. Вирішуйте. У разі схвалення рукопис сценарію висилаю відразу ж, у разі відмови – аванс змушений буду повернути і розірвати угоду». Відповідь не надходить. Він знову і знову пише листи дирекції кіностудії. «Я не розумію, що у вас там, у кінематографії відбувається...я надіслав сценарій,

на мою думку, він найповніше відповідає замовленій темі... що ж до режисера, то сперечатися не має сенсу... у т. Барської я знайшов розуміння теми й концепції, поданих у сценарії. Я вважав, що це має сприяти успіхові у роботі... але обставини, які я не до кінця розумію, не дозволяють зробити спільно цю роботу. Що ж тут поробиш, можливо у вас є більш кращий режисер...»

Грозові хмари, які кружляли над головою Маргарити Олександрівни, не вдалося розігнати й Антону Семеновичу. Із щоденника педагога від 3 липня 1938 р.: «Одеса відповіла, що сценарій можна присилати, а от Барська поза їхньою компетенцією». Такий поворот подій став ударом в серце Антона Семеновича, що вплинуло і на загальний його фізичний стан. 5 серпня 1938 р. він втратив свідомість на вулиці. Його відправляють лікуватися до будинку відпочинку у Переделкіно.

Після повернення з Ялти у стосунках А. Макаренка і М. Барської розпочався новий етап близькості. Маргарита розпочала заоханювати жінки, відчувши сімейну й особисту драму Антона Семеновича, вирішує десь наприкінці вересня – на початку жовтня 1938 р. написати листа Галині Стахівні: «С виду как будто так: что Вы удовлетворяетесь очень скромными потребностями и что готовы лишиться себя даже необходимого в пользу других. Напр[имер] – в пользу детей. Но на самом деле это не так: Вы-то себя ничего не лишили. Вам отдельная комната не так нужна, как ему. А сыну тоже нужна больше, чем Вам, и вот Вы лишаете его ради сына, и как бы ему говорите, «ну ничего, зато и я с тобой вместе». Но дело в том, что эта постоянная совместность может устраивать Вас, а не его. Вы, вероятно, даже не представляете себе, что Ваш муж не имеет никакой возможности когда-нибудь побыть одному в комнате. Вы можете побыть потому, что Вы целый день дома, дети не бывают часами, и у них есть отдельные комнаты – у дочери столовая, у сына отдельная, а вот он, Ваш муж, человек, который целый день утомительно и непрерывно на людях, он, который так много и больше всех вас работает – он не имеет первой потребности всякого человека: побыть несколько минут одному в замкнутом пространстве, просто посидеть наедине с собой, никем не наблюдаемым, даже просто помолчать, я уж не говорю – работать. И Вы даже не понимаете, что ему это нужно. Вы думаете, что всегда Ваше общество ему не в тягость. Вы его любите, Вы целый день без него, Вы рады, когда он приходит, и хотите быть с ним все оставшееся до сна время, так как у Вас свежие силы человека с незагруженным днем. Это ли не эгоизм, это ли не бестактность и нечуткость! ... Вы приучили его к мысли, что Вы слабы, нуждаетесь в постоянной поддержке и сосредоточенном на Вас внимании, и выходит таким образом, что он еще чувствует себя виноватым, что вот из-за большой общественной занятости он еще не

уделяет Вам достаточно времени и внимания... Вы незаметно, постоянно привыкли не считаться с ним ради себя... Только огромная дисциплина чувств и полное отсутствие эгоизма у этого человека позволяют ему любить Вас, а Вам так злоупотребляют его любовью... Другой бы сам никогда этого не простил, даже если бы был внешне сдержан. Эта мелкая сеть бытового эгоизма близких людей по крупинкам набирается в целые горы... Если же такой эгоист умен, да еще если это женщина, да еще если эту женщину любят и она умеет быть обаятельной, то все устраивается таким тонким образом, что ее стараются даже мысленно не обвинять, а находят беспрестанные основания для ее именно таких исключительных нужд и прав. И даже не замечают, что создается род особой диктатуры, наиболее трудной для человека – диктатуры над душой, над мыслями. Должна Вам сказать, что снаружи все выглядит очень хорошо, сердечно, любовно и семейно... Но мне было достаточно побыть с Вами обоими месяц и теперь побыть у Вас один раз в доме, чтоб сказать уже окончательно... в этой семье – женщина, мать, тетка, хозяйка – умный эгоистический диктатор. ... что касается оптимизма, то... это оптимизм человека, который ... всегда был защищен от жизненных бурь, оптимизм избалованного существа... который никогда не способен на длительную, в безвестности, молчаливую, не рассчитывающую никогда ни на какую благодарность, – самоотверженность ради дела или человека. ... Вы очень много волнуетесь, что муж Ваш огорчен отсутствием денег. Вы очень страдаете, что он переутомляется работой, на Ваших глазах Ваше беспокойство усилено его недавней болезнью, которая его ослабила. Вы очень настаиваете, чтоб он работал поменьше, и уговариваете его не работать ради денег. Но... ничего не делается, чтоб сократить расходы. Вы держите две прислуги, хотя Вы целый день дома, у Вас прекрасное воспитание. Вы хозяйка, и в доме взрослая 18-летняя девушка. Вы не даете себе труда удерживать страсть к внезапным тратам, без которых можно обойтись... Подумайте только, ведь тогда сразу отпадает необходимость ломать голову о деньгах и, несомненно, потом брать спешную работу, чтоб восстановить нарушенный бюджет... Что ж Вы огорчаетесь, что этот человек ломает голову, где достать денег. Будете страдать и даже плакать, когда он засядет опять за стол и будет писать сверхскоростными темпами роман или десяток не нужных ему статей, а Вы будете экономить на редакции. Неужели Вы не видите, Вы, человек образованный, с тонким литературным чутьем и вкусом, любящий талант Вашего мужа, неужели Вы не видите, что на его последней работе [роман «Флаги на башнях»] лежат следы спешки? То, что я говорю Вам, я в свое время поняла и в себе самой, и в людях, мне близких, разработа-

лась. Тряпки – для жен, а не для мужей – [мене] стали нравиться прошлогодні плаття. Ему по натуре – легче все давать, труднее – отказывать».

Листа цього адресату так й не було відправлено.

У ці ж дні вона занотовує до свого щоденника: «Макаренко – настоящий подлинный мастер, крупнейший мастер. Писатель он очень талантливый, но педагог он просто гениальный. По-моему, у нас либо этого не понимают, либо он не попал в орбиту настоящего внимания, либо ему не вполне доверяют. А жаль. Макаренко настолько талантлив, что он может сделать все, что захочет. Например, скажу такую дикость – он мог бы воспитать ярых белогвардейцев, если б поставил бы себе это задачей, мог воспитать так же, как он воспитал настоящих большевиков. На эту воспитанную им молодежь Советская власть может положиться... Макаренко по-настоящему может быть увлечен теми возможностями, которые дает революция... Не случайно, что он проявился в советской системе... Макаренко – такой человек, которому надо оказывать полное доверие, и он даст пышнейший цвет, отплатит тысячекратной пользой. Дело с образованием детей у нас поставлено механически, но еще туда-сюда – сносно, но дело с воспитанием – просто плохо. А принимая во внимание, что дети в такие периоды, как теперь переживает страна, особенно нуждаются в правильной системе, то я просто не могу спокойно думать, что Макаренко сидит в Союзе писателей и делает бесконечную грудку нелепой работы, которую он пытается наполнить своей добросовестностью и смыслом, и что ему не удастся, потому что перевоспитывать писателей гораздо труднее, чем воспитывать детей, даже 50 миллионов детей. И вот он занимается этим, вместо того, чтоб двинуть его на его природную работу, без которой он тоскует. Я уже избегаю с ним говорить на эту тему, потому что он при всем его самообладании плакал опять прошлый раз, как стал говорить о работе... Тут он увлекся и стал рассказывать, что бы он сделал. У меня дух захватило. Он предполагает проникновение через школу в быт всего квартала города. Он говорит, что «у меня все родители и не родители-пьяницы будут на учете, через год максимум – все население этого района, которому принадлежит школа, узнать будет нельзя. Во дворах будет чистота. Родители будут в школу бегать не только по поводу детей, но и вообще по всем поводам. Школа делается очагом культурных сил района; люди, живущие в этом районе, будут честнее на своих службах работать и т. п. и т. д.». А главное, что он это действительно может сделать. Он может даже педагогов заставить работать не так, как они работают теперь. О боже, что сделать, чтоб Сталин о нем узнал так, как надо? А главное что? Понятно, что поколение, сидящее сейчас на

школьных скамьях, должно вместе с букварем изучать винтовку и всасывать дисциплину как материнское молоко. У нас это уже поняли и делают – эти военные школы... Но сделать все-таки по-настоящему мог бы Макаренко как никто... ему тяжело, сил у него много, организационный зуд колоссальный, а на писательском подножном корму ему скучно... у меня сердце сжимается от страха – он может умереть, но он будет счастлив, а теперь он мучается». **Із записів у щоденнику М. Барської октябрь 1938 г.):**

Драматизм їхніх стосунків полягав ще й у тому, що Маргарита Барська змушена була продовжувати свою боротьбу, використовуючи і Його авторитет. У ці ж рокові для себе дні вона йде на відчайдушний крок – пише листи Й. Сталіну: «За цей час, що я борюся за право, яке у мене відібрано, працювати у сфері, якій я присвятила себе, я продовжувала працювати... я написала сценарій разом з письменником Макаренком... але мій стаж сценариста, більший ніж мій режисерський стаж, ні авторитет Макаренка, що бажав співпрацювати зі мною, виявилися нічого не вартими... Сценарій з моїм прізвищем у співавторстві з Макаренком відхилено. З ним дають згоду підписати будь-який контракт, але без моєї участі... Звинувачення, яке мені було висунуто про моє знайомство з Радеком і можливо, що під його впливом «я зробила троцькістську картину». З Радеком дійсно була знайома, але ніякої контрреволюційної картини, ні під впливом когось я не робила» (лист від 9 вересня 1938 р.). / «Если на нас надавит высшая инстанция, то мы сделаем для вас исключение и работу дадим, а если нет, то ничего сделать не можем». Это после того, как он в разговоре несколько раз в разных формах сказал, что считает меня работником высокого уровня. Что же делать, т. Сталин, когда приходится опять обращаться к Вам. Мне не к кому больше обращаться, да я и не верю больше в помощь, кроме как от Вас. 10/X – 38 г.». Але відповіді не надійшло.

Під час лікування у Кисловодську (з кінця жовтня до кінця листопада 1938 р.) кохання двох сердець знову набуває для Антона Семеновича звичної форми – листів й телеграм. Із листа Маргарити до Антона Семеновича: «Здравствуйте, Антон Семенович! Если бы Вы знали, какое внутренне затруднение испытываю я в связи с получением Вашего письма и телеграмм. Откровенно: я даже не знаю, как Вам писать и о чем. Дело не в том, что, как Вы пишете, Вы «врываестесь в мою жизнь сейчас, когда мне не до этого», а дело гораздо хуже обстоит: мне кажется, что я сама не знаю, «до чего» же мне сейчас. Для меня сейчас «распалась связь времени», а потому, верно, распались какие-то душевные скрепы, без которых человеку невозможно испытывать нормальные чувства любви, благодарность, нежность и пр., т. е. все то хорошее и человеческое,

без чего человек не человек. Мне неприятно обнажать перед Вами внутреннюю жизнь. Но я понимаю, что если на Ваше, такое сердечное, искреннее, полное подкупающего чувства письмо, что если на такое письмо нельзя ответить тем же, то надо, по крайней мере, быть правдивой, чтоб не обидеть Вас холодностью, которой Вы не заслуживаете. Если б я могла испытывать грусть, то мне было бы очень грустно. Грустно потому, что на такие письма, как Ваше, надо, чтобы в жизни было так, чтоб ответить тем же, и тогда счастливый конец. Либо надо написать: я не люблю Вас так, как Вы бы этого хотели, и полюбить Вас таким чувством, как Вы этого заслуживаете, я тоже не смогу. Я это знаю. Первого я не могу написать потому, что ни Вам, ни мне не нужна ложь, даже филантропическая, в лучшем значении этого слова. А второе мне как-то боязно писать (хотя я уже написала). Нехорошо самой на душе хлопать этаким безнадежным молотком по лучшему, что есть в человеке. Тем более, когда я думаю, что я не заслуживаю Вашего самоотверженного и полноценного чувства, раз сама не способна на такое. Кажется, что из всех чувств я способна только на эгоистические – мне было бы жаль лишиться Вашей дружбы. Обычно принято думать, что настоящей дружбы между мужчиной и женщиной не может быть, потому, мол-де, что всему помеха – любовь, а это, мол-де, значит, что дружба «не бескорыстна». Я всю жизнь считала, что самая чистейшая, бескорыстная, лучшая дружба – это как раз такая, которая происходит от любви, но, правда, от такой любви, в которую человек вкладывает все лучшее, что в нем накопилось за жизнь. ...Я Вам верю... Я особенно дорожу и сознаю значение доверия. Особенно теперь, когда вероломство во всем и всюду наделало такие страшные разрушения. Мы все по разным причинам, в той или иной степени, больны этим – боязнь верить собственным глазам и ушам, а не то что словам. Я же верю гораздо большему, чем Ваши слова, я верю в способность Вашей природы к подлинному чувству, которое облагораживает и освежает сердце. Вам вовсе незачем так постоянно уверять меня в том, что Ваше чувство – настоящее и подлинное, а не ферлакурская [устар., от франц. *faire la cour* – ухаживать за женщиной; ферлакур – повеса, ловелас, ухажер. – Г. Х.] затея. Если бы я думала что-либо в этом роде, то я бы Вас, конечно, не прокляла, но у меня хватило бы слов, чтоб отшутиться, и во всяком случае, у меня не появилась бы та серьезность, и внимательность, и желание говорить на тему, где неизбежно скажутся такие серьезные слова, как «Ваше чувство». Но я думаю, что нам с Вами никогда не следует больше говорить на эту тему. Я вообще считаю, что эта тема – для чувств, мыслей и поведения, а не для разговоров. Это письмо я пишу Вам потому, что я ни в коем слу-

чае не чувствую призвания ни к какому «вампиризму», т. е. ко всей этой мелкой и нечистой игре на железах внутренней секреции, которую почему-то принято считать «женственностью». Написала же еще потому, что считаю действительно нужным быть правильной с Вами, что достойно и Вас, и меня. Люди мы взрослые, испорченные, но хорошие. И еще потому, что у меня не хватит мужества сказать Вам это, скажу же, когда Вы придете ко мне по приезду. Я, конечно же, знаю, что Вы приедете в том счастливо-агрессивном сердечном состоянии, которое я сама в себе люблю. И которое считаю особенно привлекательным мужским даром. И намечали Вы там, наверно, что хотели. А мне хочется встретить Вас приветливо и дружелюбно. А в то же время я и боюсь, что это и окажется впоследствии недобросовестно (или Вы так подумаете). Тут, в Москве, мы с Вами виделись почти каждый день, и я отлично понимаю, что мешала Вам мечтать и поливала душом из сухарей все, что Вы приносили ко мне, и что вообще-то между людьми совсем сухарного душа не заслуживает, а наоборот. Но что же делать, когда я не могу? А там за месяц я Вам не помешаю, и за отсутствием такового охладительного аппарата, как я, и [благодаря] Вашей вполне нормальной мужской психике (которую я ничуть не осуждаю) Вы приедете таким, что я буду чувствовать себя с Вами противоречиво и трудно, и испорчу Вам настроение в первые дни приезда в Москву. А мне вот как раз-то этого не хочется. А хочется так, чтоб и настроения не испортить, но чтоб и полная ясность была (вот как в этом письме). И как это сделать, я не знаю, и думаю, что написала плохо и не так, и жалею, что в отношениях людей нет такого же точного прибора, как тормоза. Одним словом, чтоб при любом безрадостном и плохом положении было все-таки получше, а не похуже... У меня спокойная душа, я уверена, что я не катастрофа в Вашей жизни. Может быть даже, что Вы после этого письма проснетесь на другой день и с удовольствием скажете себе: выздоровел! А если скажете это с грустью, то это будет значить, что Вы принадлежите к той части человечества, которая больше дорожит возможностью для себя испытать чувство самому, чем удовольствие от чувства к себе. Я, например, принадлежу к этой части и горжусь этим. Самое главное в этом – каким окажетесь Вы. Мне, во всяком случае, больше охотно, чтоб отношения наши с Вами были легкими без притворства. А я последнее время, перед Вашим отъездом, уже не могла этого. И, не видя никакой другой возможности, сказала Вам, чтоб Вы уезжали. Поэтому не думайте, что Вы были неделикатны и «врывались» как Вы говорили перед отъездом и как пишете. Если и было «врывательство», то оно было проникнуто искренним желанием сделать для меня все лучшее и было дружеским...

Всех благ Вам. Маргарита. 1938 г.» (лист без дати, ймовірно початок листопада 1938 р.). У відповідь 8 листопада 1938 Антон Семенович пише такого листа: «Дорогая Маргарита Александровна! С праздником, с праздником! Замечательным праздничным подарком могло бы быть Ваше письмо, а в нем для этого много прелестных строчек, но потом Вы прибавили и много гадостей, пакостей, зловредных, пасквильных. Не могу не рычать и не ругаться... Не хочу вдаваться в частности, но возмущаюсь вообще искажением перспективы. В своих педагогических доводах я всегда настаивал на необходимости воспитывать способность ориентировки. Как же обидно у своих друзей вместо этой способности наблюдать зияющий провал! Да еще у каких друзей? У таких умных, талантливых и широких, как Вы. Для ориентировки нужен прежде всего вкус, и у Вас его до черта, поэтому же все-таки Вы пишете: ... «и не очень безобразная смерть». Какая чушь, простите! Разве о смерти можно думать в порядке плана? Мы, люди, имеем неумеренный аппетит к пошлости: нам хочется всегда счастья, благополучия, тишины, душевного покоя, нам не нравится, когда болит зуб или когда болит душа. Только в литературе мы наслаждаемся человеческими ценностями. А если такая ценность свалилась на нашу живую голову, мы начинаем скулить. Вы одарены ценностью в совершенно избыточном порядке: у Вас личность, требование к жизни, страсть и нетерпение, философски потревоженные корни, столкновения, удачи и неудачи, очарования, разочарования, талант и блеск, а Вы недовольны. Вам пришлось подмести комнату, между нами говоря – единственная работа, которая меня привлекает. Я очень жалею, что я не служу подметальщиком на вокзале... Ну, довольно мудрости. Поверьте, ничего не может быть пошлее, чем жизнь в санатории. Это пошлость, доведенная до гениальной отвратительности. Влезать в ванну, в которую в день влезает 30 человек, а ванна помещается среди 200 таких же ванн – это полное уничтожение человека. Каждая «личность» при этом топорщится и пищит: «Почему температура 34, когда нужно 35°», каждая личность уверена, что ошибка даже на 1° колеблет вселенную, а обслуживающий персонал со скукой пропускает в сутки несколько тысяч таких личностей, и где-нибудь в Москве, в каком-нибудь Курупре [Курортном управлении.] сидит такой мелкий, облезлый и полуживой человечик и выписывает: «средний процент отрицательного действия нарзана по наблюдению в 5 000 000 случаев равняется...» Видите, какая похабщина, а люди стремятся к ней и платят за нее деньги. И к таким паскудным вещам они стремятся всегда, растеривая лучшие свои божественные атрибуты. В этом, и только в этом, заключается кризис человечества. И поэтому так высок подвиг, но еще выше его та

сложная, невиданная глазу, будничная симфония, которая выпадает на долю отдельных людей в хорошие минуты. Я, кажется, уже имел честь рекомендовать Вам «Голод» Гамсуна. Это самая замечательная книга, в особенности, если не придирается к отдельным местам. Я, параллельно с Вами, увлекаюсь мемуарами. Прочитал Бюлова, германского рейхсканцлера. Он замечательно характеризует Николая II – «человек равнодушный». Теперь читаю дневник цензора Никитенко – есть места чарующие. Ваши четыре «жадности» очень мне нравятся – страшно мне нравятся. Они замечательно показывают, какой Вы здоровый и жизнерадостный Человек, просто завидую. Я очень хорошо Вас понимаю. И у меня самое страстное, самое заповедное желание побывать в каком-нибудь «Никарагуа», погулять по «Огненной земле», прокатиться в машине через Америку. Я только в Сибири не хочу быть – не нравится. Я потому и завидую англичанам, что они могут, не выправляя заграничного паспорта, сесть на пароход, как мы на речной трамвай, и съездить в Австралию или Канаду. Шикарно. И когда прогремит всемирная Революция, я обязательно буду путешествовать.... От всего сердца, старого, опытного, мудрого сердца, желаю Вам хорошего святого беспокойства и насильственной улыбки. И пусть Вас никто никогда не жалеет, – признак большого к Вам уважения. Самый лучший букет – нежность безжалостности. Ваш А.» (із листа А. Макаренко).

«Вам даровано цінності, яких бракує іншим: Ви особистість, вимогливість до життя, пристрась і нетерплячість, філософсько стурбоване коріння, сутички, успіхи й неуспіхи, обожнення і розчарування, талант, а Ви недоволені. Від усього серця, старого, досвідченого, мудрого зичу Вам доброї святості турботи і посмішки, хоч через силу. І нехай ніхто й ніколи Вас не жаліє – знак найбільшої поваги до Вас. Найкращий букет – ніжність без жалю. Ваш А. Кісловодськ. 8.XI-38» (із телеграми А. Макаренко).

«Ще раз звертєте з законами прекрасного і Ви зможете усвідомити яким прекрасним є наше життя, а дрібнички варто любити – навіть найнеприємніше. Замовляю Вам мільйон термінового виготовлення – посмішок незвичайних... Щастя поруч з Вами. Ваш друг. 16 листопада 1938 року» (із телеграми А. Макаренко).

Крім листів, Маргарита Барська продовжує свої сповіді у своєму щоденнику: «У Макаренко нужно учиться любовно смотреть на людей. Он радуется в человеке всему хорошему, начиная от внешности, маленькой повадки, до больших душевных качеств. Для Макаренко та же особенность и умение, что и у Горького – порадовать читателя словом, тем, КАК сказана та или иная мысль (хоть тут и тени формалистического гурманства словом нет). И хорошо еще в этом то, что у Горького эти неожиданные и волнующие соче-

тания слов сделаны из старых, всем известных слов; и у Макаренко из всех известных слов сделаны неожиданные и новые сочетания. Но у Горького словарь общеупотребительный человека предыдущего поколения, а у Макаренко это общеупотребительный словарь человека революции, сегодняшнего. Поэтому от его сочетаний в словах то и дело то усмехнешься, то взволнуешься, и всегда весело, что так ново, скупо и точно определено явление всеми известными словами. У него есть внезапные, тоненькие и колкие, как иголки, штрихи, [он] несколькими словами обрисует какую-нибудь повадку, присущую человеку, и сразу создается внешний образ... Кажется, никто из наших писателей не пишет так откровенно от своего лица и никто так много не употребляет местоимение «я». Но в этом нет ни йоты никакого человеческого яканья или писательской навязчивости (что, например, раздражает у Тургенева). Просто у Макаренко это потому, что он органически, всеми порами, сплетен с жизнью и с людьми, которых он описывает. Не умею найти сравнения, но, например, так: стоит прекрасное сильное дерево, корни оно глубоко запустило в землю, боками этих корней оно чувствует и червяка в земле, и крота, который угнездился под каким-ниб[удь] коленом. Ствол его обнимается воздухом, под корой личинки, на коре мох с северной стороны. Крона вонзилась в воздух, листья, как котята, ласкаются с ветром. На них и свет, и тени при поворотах. На ветвях птицы в гнездах, на цветах мошки, от солнца выступает смола и пахнет. Он всеми проявлениями жизни окружен и на все отвечает. В дупле у него белка вывела детенышей. Разве можно сказать, что этот дуб «ячествует», так показывая жизнь через себя самого? Конечно, нет. Потому что жизнь со всеми ее проявлениями больше этого дуба, а он только отчетливо хорошо ее преломляет в самом себе, будучи сам ее частью... Так, когда человек непрерывно ощущает свою органическую связанность со всеми явлениями жизни и в то время понимает соотношение масштабов, он полон достоинства и права так говорить «я», как говорит [...]». (Из записів у щоденнику М. Барської (грудень 1938 р. – січень 1939 р.)

Першого квітня 1939-го року Антон Семенович Макаренко поїхав з приміського Будинку творчості Літфонду, з переробленим сценарієм до Москви, на кінофабрику. На станції Голіціно Білорусько-Балтійської залізниці у вагоні електрички, що мала відправлятися, йому несподівано стало зле. Через кілька хвилин А. С. Макаренко помер. Лікар констатував раптову смерть від розриву серцевого м'яза. У буквальному сенсі його серце розірвалося на дві половини, мов яблуко. Інфаркт міокарда, як тепер називають розрив серця, іноді розвивається саме так: капіляри лопаються на стінці серцевого шлуночка один за одним і, вреш-

ті, вся поверхня серця являє собою один гігантський застиглий і нерухомий синець, а потім здорова й пульсуюча частина м'яза скорочується й розриває уражену стінку на дві частини.

У руках у Макаренко був рукопис-кіносценарій. Останні слова, які він вимовив, були: «Я письменник Макаренко». Антону Семеновичу виповнився лише 51 рік. І хоча він написав понад 150 творів (романи, повість, оповідання, п'єси, сценарії, науково-публіцистичні статті тощо), але залишилися безліч незакінчених та лише розпочатих літературних творів, а найприкріше – так і не була написана головна книга усього життя педагога, «Методика виховного процесу», про яку він мріяв останні роки. Він багато ще міг би зробити.

«1 квітня нам зателефонувала Маргарита, що плакала ридіючи, і розповіла, що вранці, у вагоні електрички помер Антон Семенович, що він встиг перед смертю назвати своє прізвище... розпочалась остання сторінка її життя... Маргарита розповідала, що на похорони зі всієї країни приїхали його вихованці-колоністи... всі вони здобули професію... працювали і добрим словом згадували Антона Семеновича... через деякий час нам зателефонував один приятель і запитав чи нам відомо, що сталося з Барською... ми швидко зателефонували її матері і дізнались страшну новину – Маргарита загинула... одного дня, вона попросивши матір сходити за ліками в аптеку, сама пішла до сусіднього під'їзду і з шостого поверху кинулась вниз... але смерть не настала миттєво – вона ще декілька годин страждала...» (В. Адуева. «Об одной судьбе и таланте». О. М. Барской).

Про значення Антона Семеновича у житті Маргарити Барської свідчить один з останніх записів у її щоденнику: «Есть люди, с которыми не вяжется представление о смерти. Это люди громадного творческого жизненного наполнения. Таким был Макаренко. Сказать о таком человеке «был» – это нестерпимо больно. Чтобы почувствовать горечь потери, надо знать и ценить то, чем обладаешь в полную меру, когда оно есть. «Голова выпила кровь из сердца», но в голове кровь сердца. Стрекозел. У него тоже маленькая, легкая рука. Эти люди с такими руками, какая у них чувствительная нежная хватка... Я ему сказала, что «Поэма» может меня организовать и наладить душу в любой мрачный момент. Если я иногда летела в пропасть, чуть не [в] безнадежность, стоило открыться на любом месте, и я буквально заново хотела жить и делать. Он при этом схватил книгу с полки и говорит: – Ну в чем же дело, давайте сейчас прочтем что-нибудь, раз это единственное действенное лекарство. А я ему ответила: – Что я, с ума сошла, что ли? Когда вы здесь живой, вы на меня тратите столько же таланта, как на «Поэму», и результаты вполне хороши. Я говорю о том времени, когда я вас не знала, и теперь только в том одном случае, когда вы надолго уехали, и мне смертная скука стала в какой-то день. Не

от того, что вас сию минуту нет, а от того, что нам с вами вот и придется друг друга в какой-то мере всегда лишаться». І ще одна нотатка: «Флакон духов, подарений в Ялте. Душилась редко, целый год, бессознательно, тогда, когда его долго не было, скучала. Смерть. В[о] флаконе осталась одна треть, запах пережил человека. Через год опять в Ялте, вспомнить разговор у балюстрады».

Проте смерть її Антона стала для Маргарити Барської ударом, який вона так і не змогла пережити. Вона полишилась самотньою – без роботи, яка їй приносила задоволення, без надії взагалі повернутись до улюбленої справи – кінематографа, від жаху майбутнього, що наближалось, відчуття неминучості жакливого війни, з палким бажанням забути і не згадувати, не пам'ятати і не сприймати. Саме усвідомлення свого стану її і вбило. Хоча були обставини, був і той негідник, що відібрав у неї останні душевні сили, підштовхнувши до останнього рокового кроку... 29 липня 1939 р. вона зробила свій останній крок у відчинене вікно, з 5 поверху. Смерть ще довго не хотіла її забрати з собою. Вона тяжко і боляче полишала цей суєтний світ, який приніс їй не тільки кохання та радість, а і страждання, незрозуміння і зраду.

Так закінчилась остання історія кохання із життя А. С. Макаренка – як випадково перерваний політ, як пісня, котру обірвано на високій ноті.

«Закохатись у чергову жінку, яка траплялась у нього на життєвому шляху, Антону Семеновичу нічого вартувало, – відмічає Михайло Савич Фонотов у книзі «Времена Антона. (Судьба и педагогика А. С. Макаренко. Свободные размышления)». – А ось отримати взаємність будь-якої з них – для Антона Семеновича було подією космічного масштабу, епохальною подією, яка своїм значенням піднімала його світосприйняття до координат Вічності. І тоді Земна куля йому здавалась такою маленькою, тим більше, через таке сприйняття всього – і саме його «Макаринківське подвижництво» (на цій малій до смішного земній кульці) здавалося йому таким мізерно не значним і невартим уваги з погляду вічності у масштабах Макрокосмосу. Але ми, нащадки, перебуваємо у не такому екзальтованому стані, і через десятиліття, що відділяють наш час від його епохи, можемо, на відміну від самого педагога-експериментатора, гідно оцінити **ВЕЛИКИЙ ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ АНТОНА СЕМЕНОВИЧА МАКАРЕНКА**».

ЛІТЕРАТУРА

1. Антон Макаренко // Видатні постаті в історії України ХХ ст. – К., 2011. – С. 234–236.
2. Антон Семенович Макаренко // 22 видатних українських педагогів. – К., 2004. – С. 504–529.
3. Біленька О. Майстерня педагогічного досвіду Антона Макаренка / О. Біленька // Зоря Полтавщини. – 2015. – 1 верес. – С. 5.

4. Буйда О. Український педагог-новатор, письменник Антон Макаренко : (до 125-річчя від дня народження А. С. Макаренка) / О. Буйда // Шкільна бібліотека. – 2013. – № 3–4. – С. 24–25.

5. Васевич А. Геній української і світової педагогіки : до 125-річчя А. С. Макаренка / А. Васевич // Зоря Полтавщини. – 2013. – 12 берез. – С. 2.

6. Волошина В. Світ визнав Макаренка педагогом-класиком, а у нас його прозвали «отаманом ватаги». Починаючи з 1950-х років день народження Макаренка світова педагогічна громадськість відзначає щорічно / В. Волошина // Вечірня Полтава. – 2008. – 13 берез. – 2-3 (вкл.).

7. Гармаш В. Зодчий людських душ : (до 120-річчя від дня народження А. С. Макаренка (1888–1939) / В. Гармаш // Край. – 2008. – № 47 (берез.). – С. 18–19.

8. Говорун Ю. До питання про педагогічну діяльність А. С. Макаренка у 1920-х рр. на Полтавщині / Ю. Говорун // Край. – 2013. – № 108 (квіт.). – С. 10–11.

9. Гончар О. Гордість вітчизняної педагогіки Антон Макаренко / О. Гончар // Історія України. – 2009. – № 11 (берез.). – С. 5–8.

10. Єфанов М. Справжній вчитель. У 2013 році виповнилося 125 років з дня народження видатного Вчителя, науковця, письменника – Антона Семеновича Макаренка / М. Єфанов // Край. – 2014. – № 118 (лют.). – С. 12–14.

11. Коваленко О. Макаренко: свій серед чужих, чужий серед своїх? / О. Коваленко // Освіта України. – 2012. – 18 черв. – С. 16.

12. Кухар Л. Інженер людських душ / Л. А. Кухар // Календар знаменних і пам'ятних дат. – К., 2008. – № 1. – С. 80–89.

13. Макаренко Антон Семенович : [з 1901 р. жив у Крюкові на Полтавщині] // Альманах пошани й визнання Полтавщини. – Полтава, 2003. – С. 122–123.

14. Матяшова З. Слабке серце врятувало велике серце : 72 роки тому несподівано обірвалося життя педагога Антона Макаренка / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2011. – 1 квіт. – С. 18.

15. Матяшова З. У Трибах і Ковалівці гартувався педагогічний хист Антона Макаренка : 31 90 років тому було створено колонію ім. Максима Горького / З. Матяшова // Полтавський вісник. – 2010. – 22 жовт. – С. 14.

16. Петровський В. В. Солодкі захоплення педагогачекіста (А. Макаренко) / В. В. Петровський // Історія України: заборонені кохання: Особистості. Доли. Почуття / В. В. Петровський. – Харків, 2010. – С. 221–232.

17. Семененко В. И. Не надо слов... (А. С. Макаренко) / В. И. Семененко // Неизвестная любовь известных украинцев / В. И. Семененко – Харьков, 2010. – С. 78–84.

18. Салімонович Л. Метод люблячого «тирана» / Л. Салімонович // Україна молода. – 2013. – 13 берез. – С. 9.

19. Труш Н. Антон Макаренко відбив дружину у священника, але покинув її, бо та завела десять котів / Н. Труш // Коло. – 2015. – 1–7 жовт. – С. 12.

20. Убийвовк Л. Вихованці А. С. Макаренка в роки Другої Світової війни / Л. Убийвовк // Край. – 2005. – № 17 (верес.). – С. 15–18.

21. Чернов А. «У мене в кишені був револьвер» (Антон Семенович Макаренко) / А. Чернов // Край. – 2013. – № 111 (лип.). – С. 20–22.

22. Ярмаченко М. Макаренко Антон Семенович (13.03.1888, м. Білопілья Сумської обл. – 01.04.1939, м. Москва) – педагог-новатор, письменник / М. Ярмаченко // Енциклопедія освіти. – К., 2008. – С. 471–472.